

Pere Bonnín

JORDI SABATER PI

Pioner mundial
en l'estudi dels primats
i dels amfibis africans

ETOLOGIA

*Col·lecció de Biografies
de la Fundació Catalana
per a la Recerca*

La Fundació Catalana per a la Recerca és una institució sense afany de lucre que té per finalitat impulsar la investigació amb una visió àmplia de la ciència al servei de la societat

-
-
-
-
-
-

JORDI SABATER I PI

*Col·lecció de Biografies
de la Fundació Catalana
per a la Recerca*

Edita:

Fundació Catalana per a la Recerca

Passeig Lluís Companys, 23

08010 Barcelona

Tel. (93) 315 23 23

© Fundació Catalana per a la Recerca

Primera edició: abril 1996

Producció:

Edicions La Campana

Disseny: Adaptació d'una idea de Subirà i Associats

Dipòsit Legal: B. 17.746 - 1996

ISBN: 84-89570-03-5

Índex

Uns mots per començar	9
La Renaixensa	13
Anys infantils	23
Encís africà	43
El misteri dels fang	52
La vida a Nkumadjap	60
El centre d'Ikunde	79
El goril·la blanc: Nfumu	88
<i>Gorilla gorilla gorilla</i>	97
La independència de Guinea.	105
L'afer del Parc Zoològic	122
Vida universitària.	132
L'aportació de Sabater i Pi	139
<i>Curriculum vitae</i>	145
1.- Dades personals	145
2.- Títols acadèmics	145
3.- Llocs docents	146
4.- Activitat docent	147
5.- Activitat investigadora	148
6.- Llibres.	154
7.- Articles científics	155
8.- Articles de divulgació	163

9.– Comunicacions i ponències presentades a congressos	166
10.– Cursos i seminaris impartits	168
11.– Cursos i seminaris rebuts.	171
12.– Premis rebuts	171
13.– Altres mèrits docents o d'investigació.	171
13.1. Participació a las Proves de Idoneïtat	171
13.2. Societats Científiques a les quals pertany.	172
13.3. Conferències	172
13.4. Editor de Revistes Científiques	176
13.5. Col·laboració en Llibres Científics	176
13.6. Direcció de tesines	177
13.7. Direcció de tesis doctorals.	178
13.8. Captures importants	179
13.9. Col·laboracions a Televisió	180
13.10. Informes de personalitats de reconegut crèdit científic	180
14.– Altres mèrits.	181
15.– Idiomes	182
16.– Exposicions	182

Uns mots per començar

Jordi Sabater i Pi ha estat el personatge més difícil d'entrevistar que m'he trobat en la meua, ja llarga, vida de periodista. La seva curiositat innata esdevé un eixam de preguntes que desvien la conversa pels viaranys més insospitats. Els seus ulls vius, intel·ligents, esperant la resposta a una qüestió que ell havia formulat m'impedié exercir confortablement el meu paper de preguntador. Era una sensació estranya. Jo havia anat a preguntar per fer-li la biografia i em trobava contestant com si jo fos el biografiat. Les hores passaven i ell obtenia més informació de mi que jo d'ell. Finalment, vam haver de fer un pacte, trencat inconscientment un munt de vegades, segons el qual jo preguntava i ell responia.

Amb la seva curiositat innata, que l'empeny a interessar-se per tot quant l'envolta, el professor Sabater i Pi hauria estat un gran periodista. Però què és un científic, un investigador, sinó un periodista que fa preguntes a la natura perquè li reveli els seus secrets? Quan en Jordi Sabater, un xicot de 17 anys, arribà a l'Àfrica i sentí parlar els negres, la primera pregunta que féu va ser: què diuen? I la resposta que ell mateix es va donar fou aprendre la llengua *fang*. S'interessà per la vida i els costums d'aquella gent amb tanta avidesa, que aviat n'esdevingué un expert, i ho féu envoltat per una societat de blancs que miraven els negres amb indiferència, si no amb menyspreu.

Les passes que donà aquell jove batxiller, que les circumstàncies de la guerra civil espanyola havien convertit en capatàs d'una plantació de cafè a Fernando Poo (actualment Bioko), eren dirigides per l'afany de saber, de trobar respostes a les múltiples qüestions que es formulava veient els homes i animals que vivien enmig de l'exuberant vegetació de la selva africana. Les preguntes eren cada vegada més encertades i profundes. En conseqüència, les respostes havien de ser cada cop més exactes, més científiques. Com que no les trobava al seu voltant de vida quotidiana rutinària, es relacionà amb científics i encetà una intensa relació epistolar amb institucions científiques europees i nord-americanes. A poc a poc es ficà dins el món fascinant de la història natural fins a convertir-se en un expert sobre el comportament dels animals, ciència que sota el nom d'Eto­logia va introduir a la universitat espanyola.

Tot i ser una de les persones que més ha influït perquè la ciutat de Barcelona es fes famosa, ja que aconseguí per al Parc Zoològic el popular goril·la albi conegut per «Floquet de Neu», encara les forces vives de la ciutat no han reconegut al professor Sabater i Pi els seus mèrits científics i ciutadans. Dues vegades ha estat a punt de rebre la medalla d'or de Barcelona i dues vegades alguna mà negra l'ha esborrat a darrera hora de la llista de guardonats. N'hi ha que no li perdonen que, amb l'etologia, hagi elevat la condició dels primats fins al punt de diluir la suposada frontera que separa els «animals humans» dels goril·les i altres pòngids.

He d'agrair a la família del professor Sabater i Pi la seva amatent col·laboració, així com l'ajuda que he rebut de distintes persones que cito en el text o a peu de pàgina. També he de testimoniar la contribució de la meva esposa Aída Vera en la lectura dels originals i en la seva crítica constructiva.

El professor Sabater i Pi, home savi, planer i comunicatiu, ha

deixat una petja de bonhomia en el meu record i, sobretot, m'ha ensenyat a ser una mica més humil quan els matins m'observo al mirall. Al cap i a la fi els humans no som gaire cosa més que micos evolucionats. No cal, per tant, estar tan pagats de nosaltres mateixos.

PERE BONÍN

Castelldefels, maig de 1995.

La Renaixensa

No aguantava aquella calor xafogosa. Aquell aire calent i humit, que li deixava tot el cos mullat de suor, li produïa una sensació d'ofec. Li recordava massa el Brasil, on havia anat de solter per fer les Amèriques atret per uns cosins. Allà el seu germà Josep morí de tuberculosi. Ell pogué escapar-se'n perquè un bon dia ho va veure clar: «Aquest clima no és per a mi». Va fer el farcell i se'n tornà cap a Barcelona.

Narcís Sabater i Bros caminava d'una banda a l'altra del menjador, sense poder contenir els nervis. El pis, espaiós i assolellat, situat a la Gran Via de les Corts Catalanes 660, 3r. 1a., era un desori de dones que entraven i sortien de la cambra matrimonial, exclamacions, ordres i els gemecs de la seva muller, Elena Pi i Ferrer, que anava de part.

Ell sortí al balcó i guaità el carrer. Suava. No es veia amb cor d'assistir al morbós espectacle de la vida. Podia veure a través dels plàtans ombrívols el tramvia, el 56, que carranquejant per la Gran Via es dirigia cap a Sants. Al carrer de Llúria, els xofers conversaven plàcidament o treien la pols als cotxes aparcats dels seus amos, gent principal que sens dubte romania en amistosa tertúlia al veí Hotel Ritz. Des de la seva talaia, resultava agradós contemplar el tràfec de la gent, de les calesses i carros de tracció animal i dels pocs automòbils que circulaven per la ciutat. Un home d'aspecte pansit i mirada

trista camina estirant un carretó on hi ha amuntegat el parament d'un habitatge que cerca debades. Narcís pensa que no hi ha prou cases per a tants d'immigrants andalusos que arriben a Catalunya. La immigració produeix misèria i la misèria engendra revolta social. No es basteixen cases per als obrers. Les que anomenen «cases barates», que podrien ser la salvació de la classe mitjana, resulten espantosament cares, segons *El Noticiero Universal*.¹

Era dimecres, el dimecres 2 d'agost de 1922. Els diaris es queixaven del mal funcionament dels telèfons. Alguns d'ells clamaven perquè les línies telefòniques catalanes passessin a dependre de la Mancomunitat, ja que l'Estat era incapaç d'oferir un servei mínimament acceptable. *El Radical* atribuïa el desastre a la manca de cables nous per a reparar les línies antigues. La indignació de la gent no tenia límits. Barris sencers estaven incomunicats des de feia mesos. Per aconseguir comunicació la gent havia de passar-se hores davant l'aparell i, quan li tocava, cridar rabiosament perquè l'interlocutor pogués entendre el missatge. Els tallaven la conversa a la meitat i les telefonistes rebien un rosari d'insults. El col·lectiu d'empleats de telèfons era el més odiat de la ciutat. Pagava injustament una deficiència que era culpa del govern de Madrid, com explicaren les telefonistes en una carta oberta a la premsa. *El Correo Catalán* publica les cròniques dels corresponsals incompletes i aclareix que la causa és el mal funcionament del telèfon. *La Publicidad*, que fins a l'octubre no s'editaria en català, es queixa de no haver pogut publicar la llista de la loteria perquè el telèfon no li funcionava. *El Radical*, que porta dos mesos sense que li funcioni, exigeix que el servei passi a dependre de la Mancomunitat amb aquest argument: «*No somos*

1. *El Noticiero Universal*, Barcelona, 2 d'agost de 1922. Article de J. M. Castellví.

*sospechosos de catalanismo. Pero, amantes de la justicia, hemos de reconocer que la Mancomunidad ha organizado con seriedad y con laudable competencia los servicios que corresponden a su carga».*²

Narcís Sabater somrigué. Pensà en el seu oncle, Pere Aldavert i Martorell, que tant havia lluitat a favor de l'autogovern català. Si ens ho deixen fer, ho fem bé, es digué orgullós. Quan tornà del Brasil, Narcís invertí tots els estalvis i la seva herència comprant-li a l'oncle la famosa impremta La Renaixensa, que ara regentava juntament amb el seu germà Joaquim, més jove que ell. Però l'oncle, que tenia dues filles solteres, havia volgut quedar-se una part de la impremta, a més de ser dipositari del fons editorial, que contenia tota l'obra d'Àngel Guimerà.

Àngel Guimerà i Jorge, poeta i dramaturg nascut a Canàries, i l'oncle de Narcís eren amics íntims. Compartien el fervor catalanista i la casa. Guimerà vivia a la llar de Pere Aldavert, al carrer de Petritxol. Ambdós havien exercit un paper destacat en la discussió i aprovació de les Bases de Manresa, un projecte polític per recobrar l'autogovern català, que començava a donar els fruits amb la Mancomunitat. L'oncle Aldavert havia començat de ben jove la seva activitat política. Només tenia vint anys quan participà en la creació de la Jove Catalunya (1869-75), societat catalanista nascuda a l'ombra dels Jocs Florals. Col·laborava en el setmanari *La Gramalla*, òrgan d'aquesta entitat, que intentava propagar el català per totes les classes socials. L'u de febrer de 1871, inicià la publicació de la revista quinzenal *La Renaixensa*, que deu anys més tard, l'u de gener de 1881, convertí en diari. Era aquesta impremta del diari i de nombrosos llibres en català, situada al carrer de Xuclà número 13, la que

2. Article de *El Radical* reproduït per *La Veu de Catalunya* el 2 d'agost de 1922.

havien passat a regentar els seus nebots. L'oncle tenia 73 anys ben conservats i encara hi anava sovint. Era incansable. Morí a l'edat de 82 anys, el 1932, l'any en què la República espanyola atorgà l'Estatut d'Autonomia a Catalunya, que declarava el català llengua cooficial. Benaventurats aquells qui poden veure realitzada almenys una part del seu somni!

Narcís, des del balcó, va veure entrar al Ritz un militar d'alta graduació, però no en féu gaire cas. Era freqüent el tracte dels oficials amb l'alta burgesia catalana de tendència espanyolista, sobretot des que el terrorisme dels sindicalistes començava a intimidar els patrons. La calor era inaguantable. Uns nois la desafiaven jugant a futbol damunt la voravia. La mania del futbol s'havia apoderat de la ciutat. S'improvisaven partits fins i tot als carrers més transitats. Al carrer de la Unió i a la Rambla de Santa Mònica, gairebé cada dia hi havia un partit de futbol. El guàrdia urbà que havia de prohibir-lo feia d'àrbitre, usant el xiulet reglamentari. Narcís veia passar alguns taxis i autobusos carregats de gent irritada i suant, que probablement se n'anava fora de Barcelona per a gaudir de millors temperatures. Però ell sabia bé que no era solució passar l'estiu als pobles del voltant de Barcelona, com feien molts. En aquests pobles fa més calor, hi ha menys gel a les botigues i més mosques per tot arreu, com escrivia irònicament *El Noticiero Universal*. Als pobles pintorescos de la costa, ja no hi cabia una agulla, de plens que eren. Ell tenia sempre un lloc a Roses, a casa dels sogres. Enguany valdria la pena estiuejar en un luxós balneari alemany. És més barat que estiuejar a Caldetes, a Sitges, a Tona o a Calella. La caiguda del marc permet, amb unes poques pessetes, dur a Alemanya una vida de potentat. Molts de catalans que hi han estat diuen que als balnearis alemanys se sent més català que a la Rambla de Vilanova o a la vora del llac de Puigcerdà.

De sobte, algú cridà: «Un nen, és un nen!» La calor no va impedir que Narcís Sabater sentís un calfred que li recorria l'esquena. Es precipità a la sala i correu cap a la cambra matrimonial. Quasi féu caure la minyona que portava una brullola d'aigua calenta. Escoltà, emocionat, els plors del nadó. No es va aturar a pensar per què el camí de la vida és tan estret ni perquè, una vegada som fora del ventre matern, el primer que fan és pegar-nos. Entrà a la cambra. El metge fou el primer a felicitar-lo. «Un nen ben robust, enhorabona!» Elena Pi i Ferrer, la seva muller, jeia exhausta dins el llit de matrimoni. Somreia. Li acabava de donar l'hereu, el primer dels tres fills que tingué el matrimoni. La continuïtat de La Renaixensa quedava assegurada en el nadó: Jordi Sabater i Pi. Narcís ja s'encarregaria que fos així. Els altres dos fills vingueren tot seguit. L'any següent nasqué l'Elena, que seria advocat de l'Ajuntament de Barcelona, i l'any després, l'Octavi, aparellador.

El nadó, però, tenia molts problemes de salut. Cada vegada que la mare li donava de mamar, tenia espasmes digestius i vomitava. Estava molt prim. Els pares temien que es morís. Pensaven que la llet de la mare n'era la causa. Aleshores el portaren a dida a Sant Hipòlit de Voltregà. Però les condicions higièniques de la senyora no eren correctes. Finalment, la mare se l'endugué a Roses, a casa dels avis, on la Carmeta de Can Guiules el va criar fins que tingué un any i escaig, sense que tornés a sentir molèsties a l'estómac. El 1923 –el nen ja grapejava pel trespol– la vida a Barcelona era cada vegada més difícil degut a les vagues i als atemptats. No passava dia sense un atracament a plena llum. Els diaris conservadors aixecaven la veu contra els jutges i el govern, acusant-los d'un liberalisme malaltís que deixava els criminals a lloure.

Els contertulians més entesos de les nombroses penyes que es reunien als cafès de la ciutat no havien passat per alt el canvi que a

primers d'agost s'havia produït a Tarragona. El general Emilio Bar-
rera Luyando prengué possessió com a cap de la VIII Divisió i del
Govern Militar. Era un home de la total confiança de Miguel Primo
de Rivera, capità general de Catalunya. Mentrestant, a Madrid, es
reunia la Comissió de Responsabilitats de les Corts per a aclarir les
causes del desastre d'Annual i preparar la sessió plenària per a des-
prés de les vacances d'estiu. A Annual, al nord del Marroc, les tro-
pes espanyoles comandades pel general Silvestre foren desfetes el 21
de juliol de 1921 per les forces d'Abd-el-Krim en llur precipitat
avanç cap a Alhucemas. Morí el general Silvestre i el moros feren
una matança general de soldats espanyols. El polític liberal Sagasta
exigia la dimissió als ministres de la Guerra i de l'Estat. Els rumors
apuntaven cap a un malversament de fons públics i un niu de cor-
rupció que podia esquitxar fins i tot la Corona. Les tertúlies políti-
ques de l'Hotel Colón, de l'Or del Rin o de l'Espanyol (on s'hi reu-
nien els militars) estaven enceses com un caliu, malgrat l'època de
vacances. Els diaris conservadors clamaven a favor de la llei i de
l'ordre, sense amagar l'anhel d'un canvi de règim. *El Correo Cata-
lán*, fidel a la seva doctrina tradicionalista, dirigia les diatribes con-
tra el ministre d'Estat Santiago Alba, «amic d'Abd-el-Krim», al qual
li atribuïa la mobilització de les kàbiles marroquines contra els es-
panyols. «*Estamos en vísperas de extraordinarios acontecimientos*
—anunciava El Correu, com popularment se'l coneixia—. *Los verda-
deros patriotas sabrán cumplir con su deber cuando lleguen los mo-
mentos de peligro y de prueba que se avecinan. España se salvará*
fuera del sistema que la ha destrozado y empobrecido.»³ Aquest dia-
ri denuncià el 19 d'agost que el diners que el govern espanyol dona-
va «al bandoler Abd-el-Krim» servien per a comprar les armes amb

3. *El Correo Catalán*, Barcelona, divendres 3 d'agost de 1923.

les quals «són assassinats els nostres soldats». La premsa, en general, comentava que des de 1909 fins a 1923 el protectorat espanyol de Marroc havia costat més de 2.000 milions de pessetes, mentre que amples regions espanyoles vivien en condicions miserables. Durant el darrer any s'havien gastat a Marroc 800 milions de pessetes, sense comptar les nombroses baixes de nois joves, enviats a una guerra que molta gent considerava un negoci d'uns pocs a costa de la sang espanyola. El govern i àdhuc el sistema polític nascut de la restauració monàrquica havien perdut el suport popular i el de les elits. Cadascú, d'acord amb els seus interessos polítics, proposava la seva alternativa. Els tradicionalistes del *Correu* volien substituir el rei Alfons XIII per l'infant don Jaime. Els republicans ja es repartien les despulles de la capa reial.

Enmig d'aquest daltabaix polític, la burgesia i la classe mitjana de Barcelona vivien esporuguides pels continus atracaments, assassinats, vagues, coaccions i actes terroristes dels diferents bàndols, sense que la justícia hi posés remei. El desig d'un canvi era compartit per la majoria. Per això ningú no mostrà sorpresa, quan el 13 de setembre de 1923, a les quatre de la matinada, el capità general de Catalunya, Miguel Primo de Rivera, va emetre el seu *pronunciamiento*. El cop d'Estat militar era una figa madura que, finalment, queia de l'arbre. La premsa barcelonina, tal com ho havia exigint el general, publicà sense comentaris el manifest en la mateixa edició del dia 13. La tranquil·litat als carrers de Barcelona era absoluta. Primo de Rivera anuncià que el cop d'Estat pretenia tan sols acabar amb la guerra del Marroc, netejar l'Administració pública i establir la pau social. Una vegada aconseguits aquests tres objectius, el dictador tornaria a cedir el poder als elegits pel poble.

A la impremta del carrer Xuclà, el pare i l'oncle d'en Jordi reberen la notícia del cop d'Estat amb indiferència. Com força catalans,

eren apolítics. Primo tenia el suport i la col·laboració de les Cambres de Comerç i Navegació, de l'Institut Català de Sant Isidre, del Foment del Treball Nacional i d'altres organitzacions de la burgesia catalana. Fins la Lliga Regionalista no veia amb mal ull que el *pronunciamiento* l'hagués ordit la capitania general de Catalunya. Considerava que Primo de Rivera no era hostil a les peculiaritats catalanes.⁴ Ben aviat hauria de modificar la seva avaluació.

Cinc dies després del cop d'Estat, Primo va emetre un decret que passava a la jurisdicció militar els delictes contra la «*seguridad y unidad de la patria y cuantos tiendan a disgregarla, restar la fortaleza y rebajar su concepto, ya sea por la palabra, por escrito o por cualquier otra clase de actos o manifestaciones*».⁵ Era una clara advertència al catalanisme.

Ja en els tres primers mesos, el Directori Militar designat pel dictador mostrà la cara anticatalana. Lluny de prendre qualsevol mesura descentralitzadora, féu morir suaument la Mancomunitat. Destituí tots els ajuntaments elegits i en nomenà d'altres fidels a la nova situació. Igual va fer amb les diputacions provincials, de manera que la Mancomunitat deixava de tenir sentit. Aleshores començà una persecució contra la llengua i els símbols de Catalunya. Prohibí l'ús oficial de la llengua catalana, fins i tot a les esglésies. Al gener de 1924, intentà constituir a Catalunya un moviment espanyolista. Els partits catalans, inclosa la Lliga Regionalista, hagueren de congelar l'activitat o fer-la de manera clandestina.

L'home de confiança de Primo de Rivera, el general Emilio Barrera, governador militar de Tarragona, fou ascendit pel dictador a

4. *Història de Catalunya*, vol. IV, Edicions 62, Barcelona 1987, pàg. 310 ss.

5. *Història de Catalunya*, vol. cit. pàg. 313.

capità general de Catalunya. Barrera, home enèrgic i dur, creà una Junta de Acción Ciudadana que tenia per missió impedir l'ús del català a les esglésies i vigilar els religiosos tinguts per catalanistes. Ell i el general Losada, governador civil de Barcelona, seguien amb ardent messiànic les directrius anticatalanes del dictador, convertit en un acèrrim assimilacionista que pretenia la unitat d'Espanya sota l'uniformisme castellà. S'enfrontaren sovint amb el cardenal Vidal i Barraquer. Acusaven l'Església de predicar un regionalisme que donava fruits separatistes.

Anys més tard, el socialista Indalecio Prieto, ex ministre de la II República espanyola, explicaria a les seves memòries que l'objectiu principal del cop d'Estat de Primo de Rivera era salvar la corona del rei Alfonso XIII, qui, prescindint del govern i del comandament suprem al Marroc, exercit pel general Berenguer, havia encoratjat personalment a Fernández Silvestre perquè efectués l'avançament que acabà en la vergonyosa desfeta d'Annual. Primo de Rivera, decidit a tranquil·litzar les angoixes del rei, que temia el debat de la sessió plenària, es sublevà d'acord amb Alfonso XIII i dissolgué les Corts per evitar que els diputats es reunissin, quedant així impunes les responsabilitats de la derrota.⁶ L'anticatalanisme i tota l'altra demagògia contra la corrupció administrativa no eren sinó el recurs per amagar el vertader motiu de la rebel·lió militar. Indalecio Prieto, que tenia en molt poca estima el dictador, escriu que Primo era un *señorito* de Jerez de la Frontera, on el coneixien per Miguelito. Devia la seva fulgurant carrera militar a l'escandalosa protecció del seu oncle don Fernando, el primer marquès d'Estella: «*Acciones guerreras para ascensos y recompensas le eran preparadas a Miguelito con*

6. INDALECIO PRIETO, *De mi vida*, vol.II, Ediciones Oasis S.A., México 1970, pàgs. 158 ss.

iguales farsa y servilismo que se le preparaban las carambolas a Fernando VII», afirma Prieto.⁷

Primo de Rivera, la corpulència del qual contrastava amb la seva veu atiplada, instaurà la irracionalitat en el govern d'Espanya durant exactament dos mil tres-cents vint-i-sis dies, segons consignà ell mateix a la darrera de les seves notes oficioses, model, diu Prieto, de literatura tragicòmica. Els seus seguidors volgueren elevar a sistema filosòfic aquesta irracionalitat i la batejaren amb el nom d'«intuicionisme». La teoria i praxis política de l'intuicionisme dictatorial consistia a fer allò que Miguelito bonament entrelluscava i desfer-ho si malauradament havia ficat la pota.

Producte de la intuïció fou la promulgació de l'estatut municipal, que substituï d'un dia a l'altre, en l'administració dels ajuntaments, els funcionaris de carrera per 500 oficials de l'exèrcit (1925). La política anticatalana devia respondre també a aquest intuicionisme visceral.

Pareix com si els catalans necessitessin el garrot per a defensar la llengua i la identitat catalana. La dictadura, enlloc d'aplacar el fervor catalanista, el va atiar. El 1924 Josep M. Casacuberta fundà l'Editorial Barcino, que començà publicant l'obra *Lo somni* i encetà la col·lecció «Els nostres clàssics». L'Editorial Barcino esdevingué un bon client de la impremta La Renaixensa, que imprimia també els treballs de laboratori i comercials de l'Institut del Dr. Ferran, els poemes dels Jocs Florals i llibres de caire catalanista. No els mancava feina als germans Sabater, que també rebien encàrrecs del gremi de cotoners i d'empreses comercials. Així i tot, en el fons, el pare d'en Jordi enyorava el Brasil. Sempre en parlava. L'ofici i el negoci

7. Cfr. INDALECIO PRIETO, *De mi vida*, II, Ediciones Oasis S.A., México D.F. 1970, pàg. 158.

d'impressor no eren, diguem-ne, la seva vocació, tot i que no parava de treballar.

ANYS INFANTILS

El temps passa volant i els nens creixen molt de pressa. El 19 de maig de 1929, quan la dictadura començava a declinar perquè el rei i la societat li retiraven el suport, s'inaugurà a Barcelona l'Exposició Universal. La ciutat ja tenia la primera línia de metro, la transversal, que permeté urbanitzar la Gran Via en direcció al Prat de Llobregat i transformar la plaça d'Espanya. La muntanya de Montjuïc, recinte de l'Expo 29, fou urbanitzada amb construccions d'ús públic, que ocupaven més de 250.000 m² de terreny edificat. El pavelló alemany, obra de Mies van der Rohe, va causar sensació. Amb l'excusa de l'Expo, es construí el Gran Metro (entre el Liceu i Lesseps), que començà a funcionar el 1926. Es reordenaren les places de Catalunya, Tetuan i Letamendi. S'obrí el carrer de Balmes i es perllongà la Diagonal fins a la –avui– plaça Macià. A més, es van bastir grans edificis d'equipaments, com la nova estació de França i Correus. I es va posar en funcionament la nova emissora del Tibidabo de Ràdio Barcelona, que havia començat a emetre el 1924. La ciutat bullia de projectes i d'obres que van ser inaugurades fins i tot després de clausurada l'exposició, com l'Hospital de la Santa Creu i de Sant Pau (1930). Els malalts atesos per la beneficència del carrer de l'Hospital foren traslladats al nou edifici de la Santa Creu i de Sant Pau, alliberant així el conjunt arquitectònic gòtic, que fou destinat a Biblioteca de Catalunya.

La dictadura de Primo de Rivera ja havia fracassat a Catalunya el 1927 i Francesc Cambó n'escriuí el seu epitafi. A la resta de l'Es-

tat, els intel·lectuals, els estudiants universitaris, els vells polítics, amples capes socials, el moviment obrer, l'església i la gran burgesia, n'estaven farts del dictador. Però la seva caiguda, el 29 de gener de 1930, la provocaren els mateixos que l'havien encimbellat: els seus companys generals i el rei.

Alfonso XIII, per haver recolzat la política del dictador, es trobava davant un catalanisme radicalitzat, que només veia sortida en la República, i amb un exèrcit dividit, en el qual els oficials del cos d'artilleria se sentien vexats i miraven amb simpatia una possible República. L'agost de 1930, els republicans catalanistes de totes les tendències, en el famós pacte de San Sebastián, acordaren cooperar amb els republicans espanyols, sota la condició d'una autonomia plena per a Catalunya. La conspiració contra la monarquia, amb participació de militars, es posà en marxa i culminà el 12 d'abril de 1931 amb el triomf electoral del bloc republicà a la majoria de capitals de província i ciutats grans. El 14 d'abril, Alfons XIII, el rei constitucional que havia comès la imprudència de donar suport a una dictadura que havia abolit la Constitució, hagué de fugir com un indesitjable en automòbil cap a Cartagena, on embarcaria camí de Marsella. La mateixa aristocràcia, que no va perdonar mai al rei la seva cooperació amb el dictador, presencià amb indiferència la caiguda de la monarquia.⁸

El noieta Jordi Sabater i Pi ja tenia vuit anys. Vivia pràcticament aliè als esdeveniments polítics que tanta transcendència havien de tenir per a ell i per al país. Des dels sis o set anys anava, amb els seus cosins i els seus germans, a les Écoles Françaises, situades a la mateixa Gran Via, més enllà de la plaça de Tetuan. No hi havia gaire

8. Cfr. RAYMOND CARR, *España 1908-1939*, Ediciones Ariel, Esplugues de Llobregat 1969, pàgs. 567 ss.

trànsit en aquella època. Moltes famílies catalanes il·lustrades de classe mitjana alta admiraven la cultura francesa. Preferien que els seus infants s'eduquessin dins el liberalisme francès, que no sota la imposició dogmàtica dels col·legis religiosos espanyols. L'escola francesa tenia fama de ser molt bona, amb una disciplina i un concepte molt estricte dels deures. En Jordi en té un mal record, perquè contínuament el castigaven. Els mestres li feien estendre la mà i li clavaven palmetades amb el regle. Motiu: era estudiós i tenia bones notes, però el trobaven massa inquiet i una mica distret. En Jordi va arribar a odiar monsieur Sudre, de Toulouse, un home de bigoti generós, ex combatent de la primera guerra mundial. Monsieur Sudre era un *gasé*, havia rebut gasos asfixiants, i parlava com si les paraules l'ofeguessin. Els nens se'n fotien. Ell s'emprenyava i contraatacava amb càstigs. Malgrat tot, l'escola francesa gaudia també d'una visió ample i d'un gran relativisme cultural. En Jordi hi va anar fins els 13 anys, en què obtingué el certificat d'estudis primaris del govern francès. Després va començar el batxillerat a l'Institut Balmes. Era un noi eixerit amb una curiositat innata. Una de les coses que més el van impressionar dels mestres francesos foren les classes que constantment els donaven sobre les colònies franceses d'Àfrica. Molts professors havien estat al Gabon, al Camerun, a Madagascar, i no només explicaven la seva experiència, sinó que oferien també un coneixement africanista bastant desenvolupat. Cada setmana els parlaven d'una colònia. Si tocava, per exemple, el Gabon, feien un gran desplegament de mapes, postals, fotografies del Gabon, que col·locaven a la paret de la classe. En Jordi va adquirir profunds coneixements d'Àfrica degut a la propaganda que feien els professors de la colonització francesa d'Àfrica. De vegades, els alumnes rebien la visita de personatges francesos, sobre tot generals uniformats. En Jordi recorda la visita del general Galieni i la del general Gouraud,

coix i borni per major honra de la *patrie*. Tots dos, com molts d'altres oficials d'alta graduació francesos, havien estat a les colònies. Quan arribava la flota de guerra francesa al port de Barcelona, els alumnes de les Écoles Françaises anaven amb els mestres a veure els vaixells.

La vida del noi transcorria en la més absoluta normalitat, encara que l'entorn ciutadà, especialment el polític, era prou turbulent. El 14 d'abril de 1931, després del triomf de l'Esquerra Republicana de Catalunya a les eleccions municipals i d'haver proclamat Lluís Companys la República a Catalunya, Francesc Macià, conegut popularment per l'Avi, proclamà l'Estat Català, integrat en la Federació de Repúbliques Ibèriques. El govern republicà de Madrid posà el crit al cel. Al cap de tres dies, van comparèixer a Barcelona els ministres Fernando de los Ríos, Marcel·lí Domingo i Lluís Nicolau d'Olwer. Després de llargues negociacions, l'Avi acceptà convertir el «govern de Catalunya» en «govern de la Generalitat de Catalunya» i elaborar un Estatut d'Autonomia.

La impremta La Renaixensa esdevingué una estreta col·laboradora de la nova Generalitat republicana, que encarregava nombrosos treballs als germans Sabater. El nen creixia ben despert i diligent. Narcís sovint li demanava ajut per a fer encàrrecs, quan el seu fill sortia d'escola.

–Mira, Jordi, porta aquestes proves al senyor Apel·les Mestres.

–Sí, pare, de seguida.

En Jordi agafava les proves i portava a correu el paquet a casa d'un ancià patriarcal, de barba blanca i veu xamosa, que vivia al passatge Permanyer, entre Claris i Llúria, no gaire lluny de can Sabater. Apel·les Mestres i Oñós, que en aquella època tindria prop de vuitanta anys, havia estat un gran dibuixant, però ho hagué d'abandonar a causa d'una afecció a la vista. Era un músic notable i un excel·lent traductor i poeta. Moltes de les seves obres líriques foren musicades

per Enric Granados, Amadeu Vives i Enric Morera, entre altres. Però l'Apel·les, igual que Pere Aldavert i mossèn Alcover, va rebutjar les normes ortogràfiques de Pompeu Fabra, al qual tenia per un poca-solta. Féu imprimir i enviar als seus amics aquesta glosa:

«Apel·les, escrit així, dues eles i un puntet
perquè ho ha dit un ximplet
que s'ha volgut burlar de mi.
Aquest nom no és el meu nom,
no ho ha sigut mai ni ho serà».

Al Jordi el fascinava anar a ca l'Apel·les, perquè al terrat hi tenia un frondós jardí amb plantes exòtiques i flors bellíssimes. Moltes hortènsies. Era com anar al camp, a fora de Barcelona. El vell Apel·les era un apassionat de la jardineria, a la qual atorgà categoria artística. El nen sentia gran admiració per aquell personatge quasi cec. Li feia un caramull de preguntes sobre els variats objectes i records que l'escriptor guardava a la llibreria. Apel·les Mestres era molt afable. Li agradava parlar amb els nens.

–Escolti, senyor Apel·les, aquí hi ha una cosa de fusta...

–Ah, sí, això m'ho regalaren a Cuba.

En Jordi tafanejava la llibreria. Apel·les, sense veure-hi, li donava la topografia exacta de cada cosa i li explicava la seva procedència o una historieta relacionada amb cada objecte. El nen s'ho passava pipa. Les paraules del vell Apel·les excitaven la seva imaginació.

Sovint, en acomiadar-se, Apel·les Mestres li regalava un cossiolet d'hortènsies, que el noi s'emportava tot content a casa seva. Morí el dia que esclataren la revolució i el moviment militar, el 18 de juliol de 1936, a l'edat de 82 anys. En Jordi sempre n'ha guardat un grat record.

El pare també enviava en Jordi a casa de Francesc Matheu, el dels Jocs Florals, que vivia a la Gran Via i era un bon client de la impremta. El senyor Matheu i Fornells, nét d'*indianos*, tenia com l'Apel·les Mestres unes barbes venerables, però estava més grassonet i lluïa una calba abacial. Freqüentava la penya del Colón. Era una figura popular, que hom identificava amb l'esperit tradicional de la Renaixença catalana. Havia fundat l'editorial Il·lustració Catalana, que editava la revista del mateix nom. Entre la producció d'aquesta editorial cal destacar les obres completes de Marià Aguiló, Emili Vilanova i Costa i Llobera, així com l'edició popular de les obres completes de mossèn Cinto Verdaguier. Fins a l'últim moment, el senyor Matheu es negà a acceptar les reformes ortogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans. Morí el 1938 a Sant Antoni de Vilamajor, al Vallès Oriental.

Quan el seu pare l'enviava a l'Institut del doctor Ferran, en Jordi ho feia amb especial joia perquè era com fer un viatge lluny de Barcelona. Agafava el tramvia d'Horta, que travessava nombrosos camps sembrats i boscos de pins, fins arribar a l'Institut. En Jordi ja no va conèixer el vell doctor Ferran, mort el 1929, però sí la seva filla i el seu fill, que regentaven el centre fundat pel seu pare. El vell Jaume Ferran i Clua, nascut el 1852 a Corbera de Terra Alta, tenia dues passions: la bacteriologia i la pintura. Fou director del Laboratori Microbiològic Municipal de Barcelona. A més de la vacuna contra el còlera, creà una vacuna antitífica, una vacuna antiràbica i una vacuna contra la tuberculosi. Deixà un gran nombre de publicacions científiques i assolí el reconeixement internacional. Sembla que tenia un mal caràcter i per tot arreu li eixien enemics. De jove net va estudiar dibuix i pintura a Tortosa. Fou condeixeble de Francesc Gimeno, amb qui anava sovint a pintar paisatges. Algunes obres de Gimeno es poden veure al Museu d'Art Modern de Barce-

lona, no així les del doctor Ferran, que pintava per pura afecció.

També en Jordi era molt aficionat al dibuix i a la natura. Durant les vacances, anava a estiuejar amb la seva mare i els seus germans a Roses, on hi tenia els avis materns. El pare, com de costum, es quedava de vidu de palla regentant el negoci a Barcelona i només hi pujava els caps de setmana. El nen molts de dies, enlloc de quedar-se a jugar a la platja amb els seus germanets i altres nois, solia anar-se'n tot caminant vorera de mar fins a arribar a uns aiguamolls, ja dins el terme municipal de Castelló d'Empúries. Era un lloc que en deien els graus. En aquella època era poblat d'aus exòtiques. Actualment és ocupat pel gran complex turístic d'Empúria Brava. Aquells aiguamolls solitaris el fascinaven. Es passava hores escoltant la remor mandrosa del mar i observant els estols d'ocells, les cigonyes, els ànecs salvatges que hi havia en gran quantitat. Durant les vacances, el pare obligava els fills a fer una redacció diària sobre el que feien cada dia. Els dissabtes, quan arribava a Roses, els ho corregia. En Jordi observava amb molta atenció la vida que es desenvolupava en els aiguamolls i prenia notes en un bloc. Després, a casa, ho escrivia. A més, il·lustrava els seus escrits amb dibuixos d'aus i d'altres animals o de la vegetació de l'entorn, que amb quatre ratlles havia esbossat al bloc. Tenia molta mà per al dibuix. Des de ben petit ja li agradava dibuixar, cosa que els pares no veien amb gaire bon ull. L'impressor, tot i que dibuixava molt bé, això de fer ninots i embrutar paper ho considerava una pèrdua de temps. Considerava que no s'hi podia guanyar la vida. Sabia que el seu amic íntim Miquel Soldevila i Valls, l'esfaltador, que fou director de l'Escola Massana, havia passat fam. Soldevila també aconsellava als germans Sabater que no es dediquessin a l'art, perquè era un camí difícil, llarg i complicat per tenir èxit en la vida. Per això quan en Jordi deia al seu pare que volia ser dibuixant, aquest li responia: «De cap manera! Fixa't

en el Miquel Soldevila. Ara, de vell, ha arribat a alguna cosa, però les ha passat negres per guanyar-se la vida!»

Al noi, tant el dibuix com l'amor a la natura li venien del seu pare, qui els diumenges, quan feia bon temps, treia la família de Barcelona i la portava al camp. Probablement, Narcís Sabater enyorava en secret la pletòrica vegetació tropical del seu Brasil juvenívol. La família Sabater sortia d'excursió gairebé cada diumenge. La mare portava el dinar fet i es passaven tot el dia enmig de la natura. En aquella època hi havia molt poca gent que tingués cotxe. Agafaven el tren i baixaven a una estació que estigués a prop d'un paratge pintoresc. Uns diumenges la meta era el castell d'Aramprunyà, a Sant Boi; altres diumenges, el castell de Burriac, a les muntanyes de Vilassar. També baixaven del tren a Sant Celoni per a pujar i baixar a peu el Montseny. Acabaven rebentats. Les caminades eren tremendes, però li serviren al noi d'entrenament precoç per les incursions molt més terribles que faria anys més tard als boscos tropicals de Guinea.

A l'hivern, quan el temps no convidava a trescar per la garriga, pare i fills passejaven per la ciutat. Anaven a veure monuments, visitaven esglésies, recorrien el barri gòtic, entraven als museus i arribaven al moll a contemplar els vaixells. El nen, inquisidor pertinaç, ho volia saber tot. El pare, que gràcies a la seva feina havia llegit molt i posseïa una vasta cultura, li anava explicant cada cosa que veien. En aquella època Barcelona vivia d'esquena al mar. L'única manera d'intuir-lo era anant al port. Pare i fill caminaven per les dàrsenes i romanien absorts una llarga estona. Feien volar la fantasia, l'un reculant cap als anys i terres llunyanes conegudes en la seva juvenesa, l'altre avançant cap a un ignot esdevenidor ple de llum i de colors.

—Mira, papa, aquest vaixell ve de Turquia.

–Sí, i aquell d'allà ve de l'Argentina.

–Aquell altre se'n va a Cuba.

Llegien els noms dels vapors, la procedència, les destinacions. Semblava com si les naus portessin la fragància dels ports que havien tocat. Observaven amb atenció l'estiba, com les grues aixecaven caixes enormes de mercaderies i les col·locaven suaument dins la nau. L'olor de marisc i de quitrà estimulava l'ànima viatgera. Amb la ment seguien la ruta que prendrien els vaixells cap a països llunyans i exòtics. Quan tornaven a casa, en Jordi duia els pulmons sàdolls de flaire marinera i el cap atapeït d'aventures meravelloses a paradisos silvestres de continents per ell desconeguts: Àfrica, Amèrica, Àsia, Oceania, noms d'una sonoritat magnètica dins l'oïda d'aquell noi inquiet, fantasiós, seduït per l'espectacle que ofereix la natura en la versió més primària i exuberant.

A Roses, la família materna d'en Jordi gaudia de fama i prestigi. La seva tia, Maria Pi i Ferrer, estava casada amb Rafael Folch i Capdevila, advocat, autor de poemes, del *Vocabulari jurídic català* (1934) i d'una *Gramàtica popular de la llengua catalana* (1953). Tenia quatre fills, tres nens i una nena, cosins d'en Jordi. El primer, Albert Folch i Pi, metge, després de la guerra emigrà a Mèxic i fou professor de farmacologia a l'Instituto Politécnico Nacional. El segon, Frederic, fou enginyer i professor de l'Escola d'Enginyers de Barcelona. El darrer, Jordi, tot just acabada la carrera de medicina, el 1935, guanyà una beca Duran i Reynals per a fer recerca sobre el càncer a Nova York (EUA). Tant l'Albert com en Jordi, abans de la guerra, formaven part de l'equip d'investigació de l'Institut de Fisiologia de Barcelona. Després en Jordi se n'anà als EUA, i fou professor de neuroquímica a la Universitat de Harvard i director d'investigacions al McLean Hospital (Belmont, Massachusetts). És considerat el pare mundial de la neuroquímica. Són cabdals les seves in-

vestigacions sobre lipoides cerebrals, sobre tècniques microquímiques i sobre l'àcid làctic.

La mare d'en Jordi, a més, era cosina segona del doctor August Pi i Sunyer, el catedràtic de la Universitat de Barcelona que va introduir a Espanya la fisiologia moderna, i del seu germà Carles, que el 1932 fou designat conseller de finances de la Generalitat i el 1934 alcalde de Barcelona. Els cosins Pi i Sunyer també pertanyien a una prolífica família empordanesa de cervells privilegiats. El seu pare, Jaume Pi i Sunyer, nascut a Roses, fou metge de l'Hospital de la Santa Creu i catedràtic de patologia. L'oncle Pere, el major dels germans, es dedicà a la política. Fou president del Comité Republicà Espanyol de Seta (Llenguadoc, França), on l'avi d'en Jordi, Salvi Pi i Denclar, que havia estat mestre d'aixa, li duia la gerència dels seus negocis. Pere Pi i Sunyer participà en la preparació de conspiracions revolucionàries impulsades per Manuel Ruiz Zorrilla (1833-1895), el ministre d'Amadeu I que implantà a Espanya el matrimoni civil, la llibertat d'ensenyament i fundà el Banc Hipotecari. L'oncle Francesc, també republicà, encapçalà l'escissió pro-catalanista del partit republicà federal, denominada Catalunya Federal; però aviat tornà a la disciplina del partit. El 1904 fou elegit diputat per Sabadell i Terrassa. L'oncle Francesc tingué un fill advocat nascut a l'Argentina, Josep Maria, que fou secretari de l'Ajuntament de Barcelona durant la Segona República. Després de la guerra, sofrí depuració i el 1940 guanyà la càtedra de dret administratiu. Va ser degà del col·legi d'advocats de Barcelona i de la facultat de dret. Era molt popular per la seva bonhomia, humor i anecdotari subtil. Morí el 1984 a Barcelona. En canvi els seus cosins, August i Carles, s'exiliaren després de la guerra civil. August, internacionalment famós pel seu treball científic, s'establí primer a Veneçuela (1939-63), on reorganitzà, per encàrrec del govern, l'ensenyament de la fisiologia i creà escola.

Fundà l'Institut de Medicina Experimental i també el Centre Català de Caracas. Morí a Mèxic el 1965. El seu germà Carles s'exilià a França i després a Londres, on presidí el Consell Nacional de Catalunya (1941-45) i fou membre del govern de la Generalitat a l'exili fins al 1947. El 1952 s'establí a Caracas. Allà es dedicà a escriure llibres i poemes, premiats en diversos jocs florals de la llengua catalana. El 1963 fou nomenat mestre en gai saber.

Així, doncs, l'ambient en què es bellugava el noi Jordi durant els estius a Roses, on hi feia cap l'extensa família Pi i Sunyer, era d'una alta exigència intel·lectual i cívica. Ell mateix, anys més tard, reconixerà que la impregnació cultural rebuda durant la seva infància fou tan intensa i profitosa, que sens dubte determinà que en el llarg de la seva vida exercités la seva ment, donant resposta a una curiositat intel·lectual que es mantingué viva àdhuc en les circumstàncies més adverses i depriments.

El dia que els militars s'aixecaren contra el govern legítim de la República, en Jordi probablement havia anat als aiguamolls a observar les aus i prendre'n notes al seu bloc. Tenia 13 anys i al curs següent, obtingut ja el certificat d'estudis primaris del govern francès, començaria el batxillerat a l'Institut Balma de Barcelona, després d'haver convalidat les assignatures corresponents. Després de dinar, com feia molts de dies, aniria a donar un volt en bicicleta amb la seva germana Elena si volia acompanyar-lo. Potser arribarien, com quasi cada dia, fins a Figueres o anirien a trescar pel bosc, mentre la família dormiria la migdiada, com de costum. A la taula, a l'hora de sopar, la conversa era més animada. Algú que havia escoltat la ràdio deia que s'havien sublevat uns militars contra el govern de la República a Àfrica. Es referia a la rebel·lió dels legionaris i dels regulars la nit abans a Melilla i del general Yagüe al protectorat de Marroc a la matinada. La mare expressà el seu neguit referent al pare que, cada

dissabte a la tarda, solia pujar en el tren fins a Figueres i després prenia un autobús que el portava a Roses, on passava amb ells el diumenge. Però aquell vespre la família l'esperà debades. El pare no arribà. Poc sospitava en Jordi que estava vivint una jornada històrica: la del dissabte dia 18 de juliol de 1936. Aquesta data representaria, al cap de tres anys, l'esfondrament del seu món. Els feixistes victoriosos l'obligarien a recordar-la oficialment com el dia del *glorioso Alzamiento Nacional*.

A Barcelona, Narcís Sabater i el seu germà Joaquim treballaven intensament a la impremta del carrer Xuclà. Narcís estava impacient perquè havia d'agafar el tren i quedava molta feina endarrerida. Algú entrà.

—No heu vist la munió de gent que hi ha a la Rambla? Els militars s'han alçat contra el govern republicà i el poble demana armes per combatre'ls!

Els rumors s'havien escampat ràpidament i la ciutat patia una agitació boja. El riu de gent que gesticulava expectant sota els arbres ombrívols de les Rambles s'estenia des de la plaça de Catalunya fins a la Porta de la Pau, on l'estàtua de Colom, des de dalt de la columna, assenyala amb el braç estirat el Mediterrani. Cap al tard, la turba, incitada pels cap-pares de l'Aliança Revolucionària Anti-feixista, es dirigí cap a la plaça de Sant Jaume demanant armes per al poble. El president de la Generalitat, Lluís Companys, ho refusà després que el capità general, Llano de la Encomienda, li hagués assegurat que la tranquil·litat als quarters era absoluta. Llano de la Encomienda havia advertit als seus oficials que si les circumstàncies l'obligaven a triar entre els dos extremismes, el feixisme o el comunisme, ell no dubtaria a decantar-se pel comunisme. Quan féu aquesta declaració, hi eren presents els responsables de la sublevació de l'endemà, inclòs el general de cavalleria Fernández Burriel, qui

havia de prendre el comandament fins a l'arribada del general Goded des de Mallorca.

Els insurgents havien planejat treure les tropes de totes les casernes i confluïr a la plaça de Catalunya, pensant que així seria més fàcil reduir la resta de la ciutat. No comptaven, però, amb l'hostilitat de la Guàrdia Civil, que estava sota el comandament del general Aranguren i del coronel Escobar, ni dels guàrdies d'assalt, ni d'alguns efectius que podien aixecar els treballadors, la majoria anarquistes. Alguns escamots de la C.N.T., frustrats per l'actitud de Companys, prengueren per assalt nombrosos dipòsits d'armes i estaven disposats a jugar-se la vida en defensa de la revolució.⁹

Narcís Sabater no pogué marxar a Roses. Tota la ciutat bullia inquieta. Ja era ben tard quan se n'anà a casa. En passar per les Rambles i travessar la plaça de Catalunya cap a la Gran Via, va comprendre que l'ambient era ben distint de qualsevol altre dissabte. La gent que topava no eren obrers que havien sortit a divertir-se després d'una setmana de feina, sinó treballadors imbuïts per l'excitació revolucionària. Als altaveus, la música de ball era interrompuda per donar lloc a soflames ardents sobre l'acció del proletariat en aquella hora crucial. Hom podia sentir per ràdio Madrid la veu de la Pasionaria evocant la jornada del 2 de maig de 1808, quan el poble de Madrid s'aixecà contra els soldats de Napoleó. Narcís Sabater no va veure dos personatges que caminaven discretament per les Rambles i es dirigien finalment al palau de la Generalitat. Un d'ells portava un capell tou amb l'ala baixada fins als ulls. L'altre, amb el

9. Cfr. HUGH THOMAS, *La Guerre d'Espagne* (traduït de l'anglès per Jacques Brousse i Lucien Hess), Robert Laffont, París 1961, pàgs. 153 ss. També RAMON TAMAMES, *La República. La Era de Franco*, col. Historia de Espanya de Alfaguara, vol. VII, Alianza Editorial, Madrid 1973, pàgs. 254 ss.

cabell una mica llarg, semblava un violinista romàntic. Eren el president Companys i el poeta Ventura Gassol, conseller de cultura. Companys no podia dormir i havia decidit fer un tomb per les Rambles i veure per ell mateix com estava la situació.

A les quatre de la matinada, el president s'assabentà que les tropes comandades pel coronel López-Amor havien abandonat la caserna de Pedralbes i es dirigien cap a la Plaça de Catalunya.

Els oficials havien dit als soldats que anaven a fer una desfilada en honor de l'Olimpíada popular, que es celebrava del 19 al 26 de juliol de 1936 a Barcelona com a protesta contra els Jocs Olímpics d'aquell mateix any a Berlin, que Hitler havia utilitzat per fer propaganda nazi. Els soldats reberen una llarga ració d'alcohol i anaven mig tèrbols. La columna avançà per la Diagonal i el carrer d'Urgell fins arribar a la Gran Via. Aquí es dividí. Mentre uns anaven per la Ronda de Sant Pau al Paral·lel per ajudar als revoltats de Capitania, situada al passeig de Colom, els altres serien detinguts a la plaça de Catalunya per militants de la CNT-FAI i demés forces d'esquerra, que s'havien passat tota la nit vigilant. Cap a les cinc del matí, va sortir, a peu, un regiment de cavalleria de la caserna del carrer de Tarragona. D'aquest regiment, un grup arribà a la plaça d'Espanya, un altre a la bretxa de Sant Pau, pel Paral·lel, i un tercer a la plaça de la Universitat. Des de la caserna de Travessera van sortir tres esquadrans que anaren fins al passeig de Gràcia-Diagonal, el Cinc d'Oros, on foren aturats. Mig centenar d'artillers amb els seus oficials procedents de la caserna de Sant Andreu donaren la volta per la Vall d'Hebron i baixaven pel carrer Balmes per a anar a la plaça de Catalunya. Altres seguiren per Indústria, Pare Claret, Bruc i arribaren al carrer de la Diputació. Però foren detinguts entre els carrers de Llúria i Claris.

Aquesta fou la batalla que Narcís Sabater pogué veure des de la

finestra de casa seva. El despertaren crits i trets de pistola o de fusell. Després s'hi uniren sorolls més intensos de l'artilleria. Les explosions feien tremolar l'edifici del seu pis, situat davant l'hotel Ritz, i trencaven els vidres de les finestres. Un obús quedà clavat al balcó i deixà un forat, que es quedaria com a record.

Altres forces sublevades d'artilleria partiren de la caserna dels Docks. Unes arribaren fins a la plaça d'Espanya, les altres no aconseguiren arribar al Passeig Nacional, tancat per una enorme barricada feta pels treballadors portuaris amb carretons i bales de paper. Una part dels artillers fou delmada i detingut el seu cap López Varela, ànima de la conspiració, que fou traslladat a Governació. Les casernes de Sant Andreu i de la Maestrança foren encerclades molt de pressa per una massa hostil, formada majoritàriament per cene-tistes.

Els sublevats no aconseguiren cap dels objectius previstos. Des que sortiren de les casernes foren seguits, vigilats i fustigats per forces de l'ordre públic, sobretot guàrdies d'assalt, i obrers armats. En els combats al carrer, l'exèrcit i els pocs centenars de voluntaris que el seguien foren vençuts per treballadors disposats a defensar amb la vida la revolució. El Govern militar i la Capitania estaven sota setge. Els militars que havien aconseguit arribar a la plaça de Catalunya hagueren de refugiar-se a la Telefònica i a l'Hotel Colón. A la mateixa plaça i als carrers on s'havien produït enfrontaments, quedaven els cavalls i muls ferits o morts. Els cadàvers humans i els soldats o obrers ferits eren retirats de seguida, sempre que la lluita ho permetia. Milers de militants i d'espontanis s'anaven concentrant als llocs de lluita per recollir las armes dels morts, dels ferits i dels presoners, i utilitzar-les contra els facciosos. A la matinada, el coronel Escobar, que comandava un dels dos *tercios* de la Guàrdia Civil, els quals havien restat fidels a la Generalitat, va fer traslladar el presi-

dent Companys a la Comissaria de la Via Laietana, perquè la considerava el lloc més segur i protegit. Al Govern Civil, el conseller Josep M. Espanya fou auxiliat pel general Aranguren i pel coronel Brotons, de la Guàrdia Civil. Avançat el matí arribaren al passeig de la Duana diverses companyies de la Guàrdia Civil fins aleshores indecises i inactives. Un poc abans del migdia, el general Goded, capità general de Balears, arribà en un hidroavió des de Mallorca, on havia dirigit amb èxit la sublevació sense gairebé disparar un tret. Goded s'havia de fer càrrec de conduir la rebel·lió a Catalunya, però en asabentar-se que pintaven bastons es tancà a Capitania, on els sublevats havien arrestat Llano de la Encomienda. En comprovar que totes les unitats sublevades estaven aïllades i paralizades, féu tot el possible per mobilitzar més recursos militars. Va parlar per telèfon amb el general Aranguren, però no el va convèncer que sumés la Guàrdia Civil a l'aixecament. Al contrari, els guàrdia civils es posaren a disposició de les autoritats legals i a mitja tarda del diumenge 19 de juliol el centre de Barcelona era lliure de facciosos.

Després, obrers, guàrdies d'assalt i guàrdies civils assaltaren tumultuosament Capitania. Alguns sublevats es rendiren. Altres no, i continuaren fent foc. Per això molts defensors foren executats allà mateix. Goded fou conduït davant Companys, que el va convèncer que parlés per ràdio anunciant la seva derrota i evitar així una matança inútil. Amb un to digne, però abatut, Goded demanà als seus partidaris que deposessin les armes, igual que ho havia fet Companys després de la seva derrota en els fets d'octubre de 1934. Les paraules de Goded se sentiren a tota Espanya i provocaren arreu una onada d'entusiasme entre els republicans. A Lleida, a Girona i a Figueres les tropes van tornar a la Intendència. De l'aeròdrom del Prat de Llobregat sortiren nombrosos avions que bombardejaren els locals en poder dels rebels. L'entusiasme popular no tenia límits.

Les Rambles de Barcelona eren plenes de gent que celebrava la victòria. Dones i homes portaven en bandolera el fusell que havien recollit o rebut dels capitosts del seu partit. El deliri fregà l'èxtasi quan una tropa de guàrdies civils a cavall baixà lentament per les Rambles amb el puny esquerre enlaire, la salutació comunista que esdevindria usual a la zona republicana, mentre que a la zona dels sublevats s'imposaria l'estirar el braç dret a la manera de les legions romanes, que era el gest adoptat pels nazis i feixistes.

La victòria de la Generalitat i dels voluntaris armats a Barcelona va produir instantàniament la fi de l'alçament a Catalunya. El diàlluns, dia 20, la sublevació quedà totalment controlada i s'acabaren els combats. Però, més enllà de les fronteres catalanes, començava una acarnissada guerra civil. Dins Catalunya mateix s'havia desencadenat la revolució social. Quan el dimarts, normalitzada la situació, els obrers tornaren a la feina, es trobaren que bon nombre d'amos havien desaparegut: assassinats els uns, retirats discretament els altres. Els comitès d'empresa ompliren el buit i s'encarregaren d'organitzar el treball. En moltes empreses petites i mitjanes, l'amo accedí a convertir-se en tècnic, cedint l'empresa als obrers d'acord amb ells i sabent que les aigües tornarien més endavant al cau acostumat. El 19 i el 20 de juliol van ser obertes les presons i els presos quedaren en llibertat. Ocuparen el seu lloc persones de dreta, religiosos, militars i gent de missa. Els nous detinguts eren tan nombrosos que aviat ompliren la Presó Model, el castell de Montjuïc, els calabossos de la Comissaria d'Ordre Públic i del Palau de Justícia, el vaixell Uruguay i altres llocs habilitats expressament. Es desencadenà una forta repressió de signe revolucionari, en part legal, utilitzant els mecanismes judicials, com els Tribunals Populars i el d'Espionatge i Alta Traïció, en part «incontrolada». Els «incontrolats», que actuaven pel seu compte, eren ben coneguts. Ells foren els qui

produïren el major nombre de morts. El mateix 19 de juliol va començar la matança i la crema d'esglésies i convents. Segons les darreres investigacions, a Catalunya foren assassinats en total 2.437 capellans, frares i monges, a més dels sis mil laics acusats de *beatos*, de feixistes o de burgesos.¹⁰ Fora de la frontera catalana s'inicià una sanguinària guerra civil entre dos bàndols ideològicament ben definits: feixisme contra comunisme. Ambdós conceptes ideològics incloïen totes les matisacions, arribant, respectivament, fins al centre dreta i centre esquerra democràtics. Però quan la violència s'apodera de la raó humana no queda lloc per a subtileses.

Acabat l'estiueig i encarrilada una fràgil normalitat a Barcelona, en Jordi continuà el batxillerat a l'institut Balmes. Al noi li agradava estudiar i les notes que obtenia eren molt bones. La Renaixensa imprimia alguns diaris, cartells de propaganda bèl·lica i treballs per a la Generalitat i l'Ajuntament de Barcelona. La situació era dolenta, pèssima. A causa dels constants bombardeigs, que destrossaven edificis sencers i causaven moltes víctimes, els barcelonins no guanyaven per ensurts. El 3 de maig de 1937 esclatà un greu enfrontament entre els comunistes i la Generalitat de Catalunya, per una banda, i forces anarquistes i del POUM, per l'altra. Durant la setmana de lluita, coneguda pels Fets de Maig, hi va haver prop de dos-cents vuitanta morts. La situació es va normalitzar el dissabte 8 de maig, després que el govern de la República, ubicat a València, hagués enviat a Barcelona uns cinc mil guàrdies d'assalt. A partir d'aleshores foren dissoltes les Patrulles de Control i millorà l'ordre públic a Catalunya.

10. Cfr. *Història de Catalunya*, vol VI, Edicions 62, Barcelona 1987. També, HUGH THOMAS, *La guerre d'Espagne*, Robert Lafont, Paris VI, 1961; RAFAEL ABELLA, *La vida cotidiana durante la guerra civil. La España republicana*, Planeta, Barcelona 1975.

Al març de 1938 va començar l'ofensiva franquista sobre Catalunya, mentre la fam causava estralls en els ciutadans de Barcelona. El govern de la República va mobilitzar tots els ciutadans útils fins als 50 anys. En Jordi en tenia 16. Per evitar que anés al front si continuava la guerra i era mobilitzada la seva lleva, el seu cosí enginyer, Frederic Folch, que construïa aeròdroms per l'exèrcit, el va col·locar a les oficines d'aviació.

Era molt difícil trobar aliments a la ciutat i la família passava gana. En Jordi, destinat a l'aeròdrom de Maçanet de la Selva, on aterraven els caces republicans, rebia un sou i menjar suficient, que compartia amb la seva família. El 26 gener de 1939 caigué Barcelona a mans de les tropes nacionals. L'oficial que els manava els ho explicà i els aconsellà: «Llanceu-ho tot i aneu-vos-en on us doni la gana. Hem perdut la guerra.»

En Jordi sentí aquestes paraules com una punyalada. Res ja no seria com abans. Decidí, amb el seu cosí Jordi Garriga, tirar cap a Barcelona i tornar a casa. Caminant a peu per la carretera es toparen amb un grup que pertanyia a la brigada de Líster i fugia cap a la frontera francesa.

–*¡Tu!* –l'escometeren– *¿adónde vas?*

–*A Barcelona, a mi casa* –respongué en Jordi.

–*Tienes que venir a Francia, con nosotros.*

–*No. Me voy a casa* –va insistir.

Un brètol l'apuntà amb el fusell al temps que movia el forrellat per disparar-li, tot cridant: *¡Eres un traidor!* En aquella època i en aquella situació, la vida d'una persona no valia res. O potser sí. Valia una paraula sensata. Un company del brètol que l'apuntava digué:

–*¡Venga ya, déjalo!* *¿No ves que es un crío?*

El deixaren anar. Els dos cosins seguiren caminant. Al cap d'uns

quilòmetres, enganxaren una columna italiana que enviava uns camions cap a Barcelona.

–¿A dónde vas, chico? –li preguntaren.

–A mi casa, a Barcelona.

–Sube. Te llevamos.

Els feixistes italians els portaren a Barcelona, a casa. Però lluny de trobar la ciutat i la llar acollidores d'abans, no veien sinó misèria. La població estava famolenca. I a ell l'esperava el terrible calvari alienant de la postguerra. A totes les dependències públiques, governatives, militars, municipals aparegué un cartell que deia: *Habla el idioma del Imperio*. Els feixistes emprengueren una neteja ideològica intensa. Els diaris publicaven les llistes de persones, «rojos», que eren sentenciades a mort en consells de guerra i executades. El butlletí oficial de la província de Barcelona publicava les noves disposicions, quant a bandera, himnes, salutació, derogació de partits polítics i supressió de l'Estatut de Catalunya. De cop foren cessats un total de 15.860 funcionaris de la dissolta Generalitat de Catalunya. La impremta La Renaixensa, que tenia com a principals clients les institucions catalanes i el catalanisme, es quedà sense feina. Però, a més, sofrí una repressió indirecta que la privava de les quotes corresponents de paper. Els germans Sabater, lluitant contra el temporal, intentaren fer surar el negoci, reciclant-lo cap a la impressió més comercial. Però el passat catalanista pesava com una llosa. Finalment, sembla que una parenta aprofità la circumstància per a apoderar-se, per pocs diners, de la Renaixensa, deixant la família d'en Jordi sense el seu mitjà de subsistència.

Barcelona estava desfeta. No hi havia feina i, a més, la família Sabater duia la marca del nacionalisme, perseguit pels nous amos de la ciutat. El pare ja era massa gran per recomençar i estava malalt. En Jordi, als 16 anys, havia madurat acceleradament a causa de la guer-

ra i de la miserable postguerra. S'havia convertit en el puntal de la família i havia de procurar els ingressos. Els seus germans eren més petits. Octavi feia el batxillerat i, en acabar-lo, va començar a treballar a una botiga de bicicletes. Treballava com podia i s'encarregava del pare i de la família. En Jordi va optar per anar-se'n a Guinea.

Un oncle seu, Josep Bros, cosí germà del seu pare, tenia una finca a Fernando Poo. El contractà perquè hi fes de capatàs. El sou era bastant més alt del que pogués guanyar a Barcelona. Ara bé, les condicions de vida a Guinea eren dolentes, la sanitat lamentable i el clima dur. La gent s'hi posava malalta i no hi aguantava gaire. Per això pagaven més, perquè no hi volia anar ningú.

A Guinea, una colònia llunyana amb gent forastera i sense memòria, les referències polítiques no tenien importància. En Jordi decidí que viatjar, conèixer noves terres, era la forma més adient d'abandonar el món estrany que ocupava el lloc d'aquell món seu que s'havia esfondrat. El nou règim es mostrava bel·ligerant amb tot allò que ell havia après a estimar. I no era millor. Empitjoraren els nivells de renda, l'explotació dels assalariats, la misèria, la corrupció generalitzada i el tracte discriminatori per part de l'Estat. Així que s'embarcà. Però abans va revalidar el 5è i 6è cursos de batxillerat, que havia fet segons el pla d'estudis republicà, i obtingué el títol de batxiller. Al maig de 1940, a bord del vapor *Río Francolí*, en Jordi veia allunyar-se lentament el port de Barcelona, l'estàtua de Colom i la muntanya de Montjuïc.

ENCÍS AFRICÀ

El viatge a Guinea des de Barcelona, ja en plena guerra mundial, fou una odissea. Durà un mes sencer. *El Río Francolí*, un vaixell de

carbó sense cambra frigorífica, mancat de les més elementals comoditats, era contínuament detingut per naus de guerra dels països aliats. Les seves tripulacions militars escorcollaven la càrrega i interrogaven el passatge cercant súbdits alemanys o italians. Finalment, en la lluminosa matinada del dia 24 de juny de 1940, festa de Sant Joan, el *Río Francolí* arribà a la rada de Santa Isabel, capital de l'illa de Fernando Poo. En Jordi mirava extasiat des de la coberta el paisatge tropical que se li ofería exuberant als ulls. Embadalit contemplava la badia de Santa Isabel, emmarcada per les puntes Fernanda i Cristina i, al fons, l'imponent pic de Santa Isabel aixecant els seus 3.000 metres sobre els núvols. A les selves adossades a la muntanya s'hi albiraven totes les tonalitats del verd, intercalades pels colors siena i gris dels barrancs i cingles de Bonyoma, on la boira matineira s'aferrava, mandrosa, en els relleus de les esquerdes.¹¹

La Guinea Equatorial és un territori de 28.051 km², distribuït en una part continental, anomenada Río Muni, i diverses illes: Fernando Poo, Annobón, Corisco, Elobey Grande i Elobey Chico. Santa Isabel era la capital de les illes, mentre que Bata ho era de Río Muni. El territori pertanyia a Portugal, que el 1471 ocupà l'illa d'Annobón i el 1474 la de Fernando Poo; però pels tractats de San Ildefonso (1777) i d'El Pardo (1778) passà sota domini espanyol a canvi de cedir els drets sobre la colònia de Sacramento, en el Plata, i l'illa de Santa Catalina, al Brasil. Hagueren de passar més de seixanta anys perquè els espanyols comencessin a anar-hi. S'establiren el 1846 a les boques del riu Muni i a les illes. Carlos Chacón fou nomenat el 1849 primer governador del territori, que esdevingué colònia es-

11. Cfr. Jordi Sabater i Pi, *Conferència pronunciada amb motiu del lliurament del Premi Fundació Catalana per a la Recerca 1991*, el 19 de setembre de 1991.

panyola el 1859. Llavors començà l'exploració de les comarques interiors. Això provocà moltes disputes amb França, que tenia interessos en els territoris fronterers de Gabon. El tractat d'El Pardo, firmat el 1900, resolgué aquestes qüestions fixant els límits actuals. Aleshores començà l'explotació comercial de la colònia.

A l'època en què hi va anar en Jordi, Guinea Equatorial produïa sobretot fusta (ocumé, palissandre, banús). També s'hi feia cacau, sobretot a Fernando Poo, de molt bona qualitat, que arribà a implantar-se com a varietat a la borsa de Nova York. Per a aconseguir-ho, hagueren d'enviar als EUA durant tres anys unes quantitats mínimes amb una qualitat constant. Els vaixells nord-americans de la Farrell Lines atracaven al port de Santa Isabel, recollien el cacau i se l'emportaven directament a Nova York. El cacau de Fernando Poo, pel l'alt contingut de greix, era molt apreciat. El cafè, en canvi, no ho era tant. Es conreava sobre tot a Río Muni. Era de la varietat Libèria, que es distingeix per ser una planta forta, però el fruit és menys valorat. Tant a les illes com a la zona continental s'hi produïen bananes, oli de palma, cacauets i copra. La indústria quedava reduïda a l'elaboració del cacau i del cafè, fabricació de sabons i producció d'energia tèrmica a Fernando Poo, Bata i Río Benito.

Els primers anys foren molt durs. La finca de la família Bros estava a Basuala, a la costa oest de Fernando Poo. Com a capatàs, en Jordi es veia obligat a exigir als peons africans un esforç exagerat en unes condicions laborals molt penoses. Tant els indígenes, que integraven la mà d'obra barata, com els encarregats treballaven al bosc de sol a sol, menjant al migdia al camp, sense aixopluc, resistint les fortes tempestes tropicals, acompanyades de llamps i trons, i sofrint les picades dels *je jén*, uns mosquits diminuts que fiblaven més que la fitora del dimoni. Però l'ànim esforçat d'en Jordi no dequeïa, ans el contrari. El contacte amb la natura africana i el tracte amb els ni-

gerians de les ètnies ibo i ibibió que integraven, en aquella època, la massa laboral de les explotacions agrícoles de l'illa, estimular en la seva inquietud intel·lectual i el seu esperit aventurer. En Jordi, igual que molts dels pioners de les ciències naturals que el precediren, es féu la promesa de no abandonar Àfrica, si més no, fins haver esbrinat algun dels seus misteris. Si les seves incursions infantils als aiguamolls de Roses ja el deixaven fascinat, ara se li presentava un món fantàstic, una naturalesa fecunda, esponerosa, rica i captivadora. Acabada la feina i durant els caps de setmana, en Jordi, inquisidor nat, conversava amb els indígenes nigerians, alguns dels quals parlaven l'anglès. Aprenia a conèixer el bosc tropical, a llegir les petjades dels animals, a distingir els sons i a familiaritzar-se amb una topografia que li era completament nova. Foren tres anys d'aprenentatge intens que li serviren més tard de base per a les seves descobertes.

L'any 1943, a l'edat de 21 anys, hagué de tornar a Barcelona per fer el servei militar. Aquí va viure, aquell mateix any, l'amarga experiència de la mort de la mare.

Durant els tres anys d'estada a Catalunya, va aprofitar el temps que li deixava lliure l'exèrcit per a informar-se i llegir tots els estudis que pogué aconseguir sobre l'Àfrica tropical. El seu coneixement del francès i la condició d'ex alumne de les escoles franceses li aplanaren el camí. Casualment conegué el professor August Panyella, que feia poc havia fet una expedició antropològica a Río Muni sota la direcció del doctor Alcobé, catedràtic d'antropologia a la Universitat de Barcelona. Panyella treballava en el muntatge del Museu Etnològic de Barcelona, creat a proposta de Tomàs Carreras i Artau, regidor de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona. El Museu Etnològic seria inaugurat el 1949 amb Panyella de director. L'afinitat d'en Jordi Sabater i August Panyella fou espontània. En Jordi havia

de tornar a Guinea Equatorial i Panyella estava molt interessat en els estudis etnològics del poble fang. Panyella facilità a Jordi nombrosa documentació i li demanà que quan fos a la colònia, sobre tot si anava al continent, intentés fer alguns treballs i li enviés material que pogués ser útil al museu.

Però no tot era marcar el pas i estudiar. Un dia de 1945, en què sortí de permís, conegué una noia d'Igualada que estudiava magisteri a Barcelona. Era companya d'estudis de Maria Garriga, cosina germana seva. Es deia Núria Coca i Estalella i tenia 19 anys. La Núria, que coneixia també la germana d'en Jordi, no era una noia qualsevol. Se la veia sana, entusiasmada per les excursions al camp i d'un ascetisme conseqüent, però rioler. La Núria i en Jordi van congegniar. Tenien moltes coses en comú. Deixem que sigui ella qui ens ho conti:

—Jo el vaig conèixer quan feia el servei militar, els anys 1945-46. El que més em va agradar d'ell era el seu entusiasme per la naturalesa i per les coses d'Àfrica. Ho explicava d'una manera molt agradable i et motivava per allò que ell tant sentia. A part d'això, ell era diferent de totes les persones que jo coneixia. Aquí, a Barcelona, jo tenia companys meus estudiants i coneixia molts igualadins, fills de fabricants, que sabien que al cap dels anys es posarien a la fàbrica del seu pare. Ja tenien, diguem-ne, la vida resolta, encarrilada. En canvi, en Jordi era diferent. Bastava veure la il·lusió amb què parlava dels boscos tropicals. A mi els pares m'havien educat molt oberta a la naturalesa. Anàvem sovint d'excursió, fèiem caminades llargues. Per exemple, cada any pujàvem a Núria i ens hi estàvem vuit o deu dies voltant per les muntanyes. D'allí pujàvem al Puigmal. També anàvem a peu a Montserrat des d'Igualada i ens hi quedàvem uns dies a trescar per l'entorn. I pujàvem al Montseny. Quan vas d'excursió, si no pots dinar, menges un tros de pa i el que sigui i amb

això passes. No pots ser exigent, t'has d'adaptar. De manera que jo ja tenia una mica de preparació per a sensibilitzar-me en allò que ell explicava. A més, a casa m'havien educat de manera que no tingués por ni de quedar-me sola, ni dels animals, ni de les coses. L'entusiasme que ell sentia per la naturalesa em va captivar.¹²

La família de Núria no era de fabricants. L'avi era blanquer, però es va retirar. Va comprar unes terres situades a tres quarts d'hora a peu d'Igualada i plantà un hort amb una caseta, on la família s'hi reunia amb freqüència. Núria i la seva mare hi solien passar les vacances d'estiu. A la caseta hi havia un dipòsit d'aigua amb una cisterna, però havien de sortir a fora per a buscar aigua. Núria coneixia la vida del camp i no li costava adaptar-s'hi. El pare era ajustador de motors, havia estudiat a Terrassa. Però feia d'agent comercial col·legiat. Tenia moltes inquietuds. Abans i després de la guerra havia fet cursos de promoció. Llegia molt. Escrivia correctament el català i escrivia molt bé. No era un intel·lectual, però es cultivava. Li agradava molt la música i fins tocava un instrument. La Núria, doncs, era una noia educada en l'amor a la natura i en l'ànsia de conrear l'esperit. A més, era molt emprenedora. Tot i que ja tenia la carrera de magisteri, va fer els cursos de practicant, el que ara en diuen ATS (ajudant tècnic sanitari), per a poder cuidar el seu pare que estava malalt. La seva germana Montserrat també féu els estudis d'ATS i treballa a la Seguretat Social.

En haver acabat el servei militar, en Jordi se'n tornà a Àfrica, però en lloc d'anar una altra vegada a la finca dels seus parents trobà feina a una empresa catalana, Frapejo S.A. (Francisco Pérez Hijo, sociedad anónima), que tenia factories i finques disperses per diver-

12. Núria Coca i Estalella, esposa de Jordi Sabater i Pi. Conversa mantinguda a Barcelona el dia 8 de gener de 1993.

ses localitats del territori continental, Río Muni. El seu esperit aventurer i l'ansia de conèixer més d'Àfrica, al marge que probablement el sou d'aquesta empresa era més alt, l'impulsaren al canvi. Després d'uns mesos a Santa Isabel, el primer de gener de 1947 va desembarcar a Bata, capital de Río Muni. Allò era diferent. Entrava a l'Àfrica vertadera, a l'Àfrica que li havien descrit els seus professors de l'escola francesa. L'ambient africà es respirava arreu, no com a Fernando Poo, convertit ja en un centre més cosmopolita. A Bata, la manca de port obligava al vapors a desembarcar viatgers i mercaderies mitjançant barques que encallaven a l'arena. Semblava una estampa arrancada d'una il·lustració del segle passat. A l'arribada, una multitud de negres i alguns blancs pul·lulaven entorn de les barques, bé per transportar la càrrega o bé per comprar viandes europees que portava el vaixell. En aquells anys, els indígenes fang o pàmues de l'interior, poc europeïtzats i exhibint els seus magnífics tatuatges facials o corporals, freqüentaven en nombrosos grups els mercats i les factories de Bata. Hi anaven a comprar teles, eines, peix salat, sal i arròs. En Jordi quedà extasiat veient la policromia dels tatuatges i l'art amb què les esveltes dones fang sabien combinar els colors dels seus vestits.

La població de Guinea Equatorial és congòlida. Parla una llengua *Bantú*, plural de *Ntu*, home, és a dir, parla la llengua dels homes. Hi ha distints grups ètnics, però el més nombrós i de més pes social són els fang, que els europeus vulgarment anomenen pàmues, del francès *pahouin* i de l'alemany *Pangwe*, transcripció fonètica de *fang*. Alguns grups d'altres pobles, que els espanyols anomenaven vulgarment *playeros*, viuen a la costa dedicats a la pesca i al comerç. Són els kombe, balengue, bapuku, bissió, benga i one. Els indígenes de l'illa de Fernando Poo eren majoritàriament bubis.

Els colons espanyols i els membres de l'administració colonial

espanyola, amb l'etnocentrisme que caracteritza els europeus, menyspreaven la llengua i la cultura indígenes. Els negres només servien de mà d'obra barata. Si algun d'ells aconseguia un nivell acceptable de cultura europea, era admès com a pont entre l'administració colonial i la negritud. Les úniques excepcions d'aquest menyspreu general eren els missioners, no tots, que coneixien algunes llengües indígenes, necessàries per a la seva labor evangelitzadora.

En canvi, als territoris colonials francesos, els administradors havien passat per l'École d'Hautes Études Coloniales de París, on aprenien llengües indígenes, etnologia, antropologia, economia, etc. A la Guinea espanyola, els administradors procedien d'un regiment de Barbastre sense cap preparació intel·lectual. Hi havia una espècie de legislació, recollida en un promptuari sobre el dret consuetudinari dels indígenes fet pel govern, i amb això es basaven per a administrar justícia, ja que l'administrador era alhora jutge. El tribunal es reunia cada mes i l'administrador amb l'intèrpret, davant els indígenes, decidia si un indígena havia d'anar a la presó, quedava absolt o havia de pagar una multa. Això també ho feien els francesos i els anglesos, però estaven més ben preparats. En qüestions molt greus, s'anava al tribunal de Santa Isabel, on hi havia jutges de carrera.

En Jordi no s'ho va pensar gaire. Si volia saber com era el poble fang, havia de dominar la llengua fang. Trescà per missions espanyoles i franceses a fi d'obtenir alguna gramàtica o algun llibre que li permetés aprendre aquest idioma. Trobà els millors estudis antropològics francesos i alemanys sobre els fang i els estudià detingudament. Quan acabava la feina, procurava entaular conversa amb individus d'ètnia fang per tal de practicar la llengua. Els seus superiors, els companys europeus de feina i els funcionaris espanyols se'l miraven com si s'hagués tornat boig. Mira que entretenir-se en aprendre una llengua que no serveix per res! Ells s'ho passaven millor

anant a caçar, cercant dones, jugant a cartes i bevent *saltos* (conyac amb aigua i gel) fins a caure rendits. Per la majoria d'espanyols, l'estada a Àfrica era un càstig. Vivien pensant en el retorn. No feien l'esforç d'entendre els indígenes. Esperaven i exigien, com a amos, que els indígenes els entenguessin a ells. Depenien dels intèrprets negres, que, lògicament, aprofitaven la seva posició d'intermediaris per a adquirir un cert poder.

L'administració colonial depenia dels militars, concretament del Ministeri de Marina. Quan aquests s'assabentaren que Sabater sabia la llengua fang, primer el miraren amb desconfiança. Però després el cridaven perquè fes d'intèrpret en casos una mica més delicats que aconsellaven no fiar-se gaire dels intèrprets locals. Això li procurà un cert prestigi i li permeté més tard influir en la conservació de la natura equato-guineana d'acord amb els seus interessos d'investigador. Mentrestant, mantenia una assídua correspondència amb August Panyella, que li enviava revistes i material informatiu, i amb la seva amiga Núria, a qui tractava de convèncer perquè hi anés. Núria, que treballava a un grup escolar d'Igualada, li donava allargues, ja que tenia el pare malalt i l'havia de cuidar.

En Jordi no es cansava de demanar a l'empresa que el traslladés a una finca de l'interior. Pensava que així podria estudiar molt més de prop l'ètnia fang i viure en plena selva. Finalment, l'any 1949, davant la seva insistència, l'empresa l'envià d'encarregat a una petita plantació de cafè situada a Nkumadjap, que en llengua fang vol dir «el tronc de l'arbre adjap». Estava a 210 km. de la costa i a 20 km. de la petita localitat fronterera d'Ebebiyín, a l'extrem N.E. del territori continental.

Aquesta petita finca tenia una nòmina de 50 treballadors i era un niu de problemes laborals greus. L'encarregat, una persona mancada d'inquietuds, elemental i violenta, generava un continu malestar

que augurava un final desagradable. Volia imposar-se inspirant temor, quan, en aquella època, els indígenes ja havien perdut la por. En Jordi, amb el seu coneixement de la llengua i de la cultura fang, aconseguí suavitzar les relacions humanes i laborals. En poques setmanes, aquella plantació tan conflictiva esdevingué una bassa d'oli.

Aleshores, en Jordi aprofità les estones de lleure per a millorar el seu coneixement de l'idioma fang i començar estudis etnogràfics sobre alguna activitat d'aquest poble. August Panyella, que ja havia guanyat la plaça de director del Museu Etnològic de Barcelona, l'ajudà a escollir els temes d'investigació prioritàris, atenent als processos d'uropeïtzació que modificaven ràpidament i de manera irreversible la cultura tradicional dels fang. Així Sabater començà per estudiar el procés migratori del poble fang dins i fora del territori de Río Muni. Després estudià l'estructura familiar i dels seus nivells socio-culturals. Seguidament féu l'estudi de la dinàmica exogàmica i el paper de la dona en la societat. També es va centrar en la recerca de la ceràmica tradicional i la seva dispersió tipològica deguda a l'exogàmia femenina. Va catalogar amb dibuixos els tatuatges dels fang i els va classificar sistemàticament. Dibueixava en un bloc o un bocí de paper el retrat dels individus i copiava les marques de la cara i del cos. Els negres de menys de 35 anys ja no es marcaven i Sabater s'adonà que, si ningú no la recollia, aquesta manifestació cultural desapareixeria sense deixar rastre. Finalment, va esbrinar la relació socio-econòmica dels fang amb certs grups de pigmeus.

EL MISTERI DELS FANG

El país fang es troba encaixat de nord a sud entre el riu Sanaga, al Camerun, i la desembocadura de l'Ogoué, al Gabon. Ocupa una

superfície de prop de 180.000 km², que limita a l'est amb el curs inferior del Dja, al Camerun i al Congo, i a l'oest amb l'Oceà Atlàntic. Políticament els fang estan distribuïts entre les repúbliques del Camerun, Guinea Equatorial, el Gabon i el Congo. Hom xifra la població actual dels fang entre 1 i 1,2 milions d'habitants.

La tradició oral dels fang¹³ diu que procedeixen d'algun lloc, a l'est de la sabana africana, anomenat Mvog-etanga o País dels Núvols, situat, sembla, al nord del riu Sanaga. Els fang començaren a emigrar a finals del segle XVIII degut a la pressió que exercien els fulbe i altres poblacions islamitzades sobre totes les tribus negres de l'actual Camerun central. Durant el llarg trajecte que van recórrer, assimilaren biològicament i culturalment moltes altres ètnies que anaren trobant. També s'hi afegí algun grup humà que no fou assimilat, com per exemple els betí del Camerun. Jordi Sabater opina que els nombrosos grups pigmoides o pigmeus amb què toparen els fang durant el seu llarg camí, especialment els babinga i bibaia, a l'est, i en menor grau els baiele o gieli, al nord, exerciren sobre el complex racial i cultural dels fang una influència molt més elevada del que es creia.¹⁴

L'assimilació cultural i la simbiosi amb altres pobles que coneixien la vida del bosc, com els duala, balengui, djimu, ndjem, etc., permeteren als fang adaptar-se a la vida de la selva, un entorn sempre difícil i hostil per a un poble que prové de la gran sabana. A l'època en què Sabater estudià aquesta ètnia, en els anys cinquanta,

13. Aquesta tradició fou recollida en el segle passat per Nekens, per Largean i, a principis d'aquest segle, per Tessmann.

14. JORDI SABATER I PI; J. ORIOL SABATER I COCA: *Els tatuatges dels fang de l'Àfrica occidental*, Publicacions de l'Ajuntament de Barcelona, Barcelona 1992, pàg. 18 ss.

l'estructura social dels fang es basava en l'*aiong* o clan, entès com el grup de famílies que conserven un nom comú, descendeixen d'un mateix avantpassat i apliquen entre elles el tabú de l'incest, és a dir, els individus d'aquestes famílies no poden casar-se entre ells per raó de parentiu. L'*aiong* o clan es subdivideix en l'*etunga-bot* o stirp (que de vegades es confon amb el clan), l'*aiom-bot* o llinatge, el *nvogo-bot* o gran família i el *nda-bot* o unitat familiar menor. Degut a que els fang eren polígams, per tal d'identificar els descendents d'un mateix baró, els fills es designaven amb el nom de la mare.

El poble fang expressava les seva extraordinària habilitat artística no només en els seus tatuatges. Els subgrups *ntum*, *okak*, *fang-fang* i possiblement també el *betsí* aconseguiren, amb les seves escultures de fusta, assolir un altíssim nivell estètic en l'art negroafricà.

Sabater va ser una mica l'instigador d'un canvi de mentalitat sobre els fang. Deia que eren uns individus interessants, atractius, i no se'ls podia menysprear. Alguna gent, molt poca, ho va arribar a entendre. Però la majoria de la població europea el considerava un excèntric perquè parlava la llengua indígena i comprava icones dels fang. En canvi els fang el tenien bastant ben considerat, ja que malgrat ser blanc parlava la seva llengua. Sabater no tenia problemes amb els fang.

Per als europeus, tot el que no era fer diners i fortuna, malament rai! «¿Sabater? Este hombre está loco», deien. Tenien un nivell cultural molt baix. «Este tío, con estas tonterías, que no sirven para nada.» Fins i tot els mateixos missioners, exceptuant honroses excepcions molt escasses, també consideraven que els negres eren una gent desgraciada, una pobra gent, que calia cristianitzar a batzegades si era necessari. Deien que totes les creences autòctones dels fang eren paganes, de gent ignorant. Havien de ser destruïdes igual

que tota l'activitat màgica i religiosa. Tant els missioners com els militars vivien en l'obsessió d'occidentalitzar els negres. Després, al cap de trenta anys, s'ha vist que la seva actitud fou un error. Destruïren tota una sèrie de coses sense haver-les substituït per unes altres. Sabater va veure de seguida que els fang d'aquella època i d'aquella zona eren una gent extraordinària. Les peces fang, fetitxes i altres, són valorades en el món de l'etnologia i de les arts plàstiques com a peces fonamentals de la història universal de l'art. A les subhastes assoleixen preus exorbitants i mereixen unes consideracions estètiques indiscutibles. L'art fang va contribuir notablement en el desenvolupament de l'art abstracte europeu, iniciat per Pablo Picasso, Georges Braque i el grup de París. Una part de l'art africà, sobretot màscares, que ells van veure era fang. A moltes fotografies de pintors cubistes hi apareixen peces fang juntament amb altres procedents de Benín i d'altres llocs. L'activitat plàstica és similar a tot el golf de Guinea. Però mentre que el bronze de Benín és més racionalista, l'art fang tira cap a l'abstracció, amb un valor esquemàtic i de simplificació extraordinari.¹⁵

Els fang creuen en la transmigració de les ànimes. Els antropòlegs alemanys de principis de segle, molts d'ells religiosos i alguns jesuïtes, deien que tots els homes pensen que hi ha un Déu únic. Però no és veritat. Els fang no creien en un déu únic, que és una invenció dels pobles semites en un moment històric determinat. Creien i creuen, igual que molts d'altres pobles primitius, en cinquanta mil forces de la natura, ànimes i gnoms, i viuen pendants de les barrabassades que aquests esperits del bosc els puguin fer.

15. Conversa amb Oriol Sabater i Coca, fill major de Jordi Sabater, mantinguda a Barcelona el 15 de gener de 1993. Oriol Sabater, professor de dibuix i de pintura, estava fent la tesi doctoral sobre l'art fang.

Creuen que les ànimes dels morts s'escapen de la tomba i poden fer mal. Per això enterren els enemics de cara a terra, perquè si surt l'ànima s'enfonsi cap endins i no trobi el camí de sortida. Així van enterrar el fang el dictador Macias, de Guinea Equatorial. La gent vella amenaça els joves dient-los: «Cuida'm bé i ves alerta, perquè, si no, quan sigui mort vindré a perseguir-te.» Per això els joves no abandonen els vells i els cuiden. Sabater diu que els missioners es feien la il·lusió que els indígenes tenien un déu únic perquè els pobles africans són molt complaents i els deien el que ells volien sentir. «Els indígenes són molt llestos. Per tal d'estar bé, fan el que vulguis. Contesten de manera que estiguis content i paguis. Per tant, les respostes han de ser curiosament sospesades abans de poder-les incloure com a veritat antropològica», explica Sabater. L'inconvenient dels estudis antropològics de principis de segle, fets la majoria per missioners, que eren els qui tenien temps, és que hi ha massa prejudicis occidentals. Cal entrar dins de les estructures mentals de l'ètnia que s'estudia per tal de comprendre-la. I això només és possible dominant la llengua indígena i prescindint de les pròpies referències culturals.

Els fang, originaris de la gran sabana, contemplaven la densa selva africana com un lloc desconegut, infinit, misteriós, ple de perills, on podien residir temporalment els esperits benignes o malignes dels avantpassats, encarnats en arbres i en certs animals. En les llegendes, simbolitzaven la selva mitjançant un arbre gegant, l'*adjap* (*Mimusops djave*), que els impedia el pas durant el seu procés migratori. Aconseguien franquejar-lo després d'haver perforat, durant varies llunes, un túnel llarg i angost en el seu tronc enorme. Al cap de més de 200 anys d'estar en contacte amb la selva i d'haver passat el mestissatge i aculturació amb importants grups pigmeus i pigmoides, l'adaptació amb el nou entorn continua sent superficial. Sa-

bater diu que el fet que en les seves manifestacions artístiques representin la selva i els animals amb simbolismes esquemàtics revela que per als fang l'entorn continua sent desconegut, nou i, per tant, poc interioritzat.

La gran selva africana presenta una tipologia molt diversa des del punt de vista orogràfic, geològic i meteorològic. Des de fa uns dos segles, quan arribaren les ingents migracions sudaneses, l'home ha modificat dràsticament el bosc, produint la degradació d'unes àrees i eliminant-ne d'altres molt extenses. Aquests pobles immigrants a la selva tallen els arbres per a fer conreus itinerants, convertint gradualment el bosc en un mosaic triturat de petites parcel·les, que presenten distints graus d'intents de regeneració quan són abandonades. El bosc escapçat no té possibilitat d'atènyer l'equilibri que representa el bosc estable o inicial. Sabater distingeix tres tipus de bosc, segons el perfil vegetal, a partir de les finques indígenes: 1) el bosc terciari, que presenta un primer grau de regeneració després que les finques són abandonades; 2) el bosc secundari o defectiu, i 3) el bosc dens primari no tocat per l'home.

Els fang cremen el bosc secundari i estableixen una finca on hi conreen la iuca, la banana, el cacauet, el blat de moro, el taro (*Colocasia esculentum*), etc. Al cap de tres o quatre anys, després de la collita i quan disminueix la producció de plàtans i bananes, els fang abandonen les finques. En aquests terrenys hi creix una bona varietat d'herbes de grans dimensions i plantes que donen un fruit molt apreciat pels goril·les. Tant les plantes com els goril·les estan molt vinculats al món màgic, simbòlic i fins i tot quotidià del poble fang. En aquests bosquets terciaris, coneguts pels indígenes amb el nom d'*ekorok*, s'hi celebraven fins als anys trenta les cerimònies màgiques de les societats secretes dedicades al gori.la (*ngui*, en llengua fang) i a l'antílop forestal roig (*so*). Aquestes cerimònies protegien la

comunitat de possibles malifetes dels bruixots malignes. Quan els boscos estan una mica més avançats en el procés regeneratiu, els fang n'agafaven la fusta per a fabricar talles (*mone biang*) dedicades al culte dels avantpassats (*beré*). Usen sobre tot la fusta dels arbres de l'espècie *Musanga cecropioides* (*asseng*), que és tova i mal·leable. Aquests arbres poden arribar a una alçada de 15 metres i la seva vida no dura més de vint anys. No es reproduïxen al mateix indret en què moren, ja que conviuen amb altres espècies de creixement lent que els farien ombra amb el seu fullatge. Les *musanga* eren conegudes pels castellans de Guinea Equatorial amb el nom de *palomeros*, perquè veïen els arbres envoltats de coloms salvatges, d'un color verd magnífic, que en menjaven el fruit.

El bosc secundari és configurat per arbres alts, de creixement lent. Hi ha moltes palmeres enfiladisses i plantes de la família de les maratàcies de fulles grans, lianes, etc. Els fang les utilitzen per a bastir habitatges, confeccionar cistelles, preparar trampes i fabricar armes i altres estris. Els boscos secundaris, sempre tancats i mancats de llum, tenen una fesomia molt peculiar, que el poble fang transmet a través de les seves cançons i llegendes orals. Aquests boscos impregnen gran part de l'estètica fang, rebuda, probablement, dels pigmeus.

El bosc dens primari –la selva equatorial– és estable, escassament alterat per l'home, els meteors o els elefants. Representava més de les tres quartes parts del territori fang, abans que aquest poble hi penetrés a principis del segle passat. És un bosc obscur, silenciós, ple de misteri i poblat d'esperits, en general malignes (*afan evú*), temuts pels fang, ja que mai no l'han arribat a dominar. Hi ha una fauna extraordinàriament rica. Alguns dels animals que hi viuen han inspirat els fang en les seves figures esquemàtiques i simbòliques reproduïdes en els seus tatuatges i altres manifestacions artístiques:

timbals de ball, espases, ballestes de caça, culleres, instruments de música...

Els animals més admirats pels fang són els primats, que sovint els han servit d'inspiració artística, especialment la màscara intensament cromàtica de les mones cercocebus, cercopitecs i mandrils. També els micos superiors o pòngids, com el goril·la (*Gorilla, gorilla; ngui*) i el ximpanzé (*Pan troglodytes; uà o ngomo*), ocupen un lloc important en el món religiós i màgic dels fang. Dues importants societats secretes, la del *so* i la del *ngui*, tenen com a símbol el goril·la i el ximpanzé, respectivament. Els seus membres exhibien un tatuatge al clatell que consistia en dues o tres ratlles paral·leles. Aquesta marca rebia el nom de *baú*. Una altra antiga societat secreta era dedicada a l'elefant forestal (*Loxodonta cyclotis; zok*). Els seus membres no es tatuaven, però sí es pintaven la cara de color blanc, roig i negre. Els fang, mitjançant els tatuatges, idealitzaven altres nombrosos animals, que copiaven de forma esquemàtica. Sabater va recollir tatuatges del pangolí gegant (*Manis gigantea; fima o ka*), amb les seves grans escates en forma de plaques metàl·liques; de certes aus, com el gran calau bicorni (*Ceratogymna atrata; angung*) o la *Milvus migra (obam)*, una au rapaç amb la cua triangular en forma de cua de peix; de rèptils, com la serp pitó (*Python sebae; amvom*) i els cocodrils (*Crocodylus cataphractus* i *Osteolaemus tetraspis; ngan*), que incidiren intensament en la cultura i l'estètica fang abans de la colonització europea.

La religió i el món místic dels fang no s'articulava en un esquema totèmic, agafat del món animal i vegetal, com sostenien alguns autors clàssics. És veritat que la selva causà un impacte tan fort en el poble fang, que la sublimà a través de l'admiració estètica. Així ho pogué esbrinar Sabater en llargues xerrades amb ancians, nascuts el segle passat i coneixedors de les antigues tradicions tribals. Els ani-

mals i, en menor grau, les plantes intervingueren en moments determinats de la seva història mítica; però només incidiren superficialment en el seu esquema religiós, que, com hem dit abans, era fortament animista. Els fang tradicionals eren molt sensibles a la bellesa de les formes i tenien una alta capacitat de síntesi, però no ho lligaven a conceptes religiosos d'elevat esoterisme. Això els ha diferenciat dels seus veïns i explica que sàpiguen trobar en els animals i les plantes motius d'inesgotable inspiració estètica.¹⁶ Durant molts anys, de mica en mica i amb una dedicació tenaç, Jordi Sabater i Pi, fascinat per aquest univers estètic que desapareixia engolit per l'europeïtzació, anava descobrint als estudiosos el misteri complex i ric del poble fang.

LA VIDA A NKUMADJAP

La intensa correspondència de Jordi Sabater amb Núria Coca va donar el seu fruit durant la primavera de 1950. Núria, que treballava a un grup escolar d'Igualada i cuidava el pare, a qui cada cinc hores havia de posar una injecció d'estreptomicina, s'avingué a la proposta radical d'en Jordi: «Abandona-ho tot i vine a Àfrica». Sabater, com arreu de generacions d'homes que han poblat la terra des que el temps era temps, es féu la mateixa reflexió que el Déu bíblic: «No és bo que l'home estigui sol; li faré una ajuda semblant a ell».¹⁷ Núria era aquesta ajuda, la dona intuïda, desitjada, reclamada. Ella, obeint l'imperatiu de la natura, que la Bíblia incomprendiblement ho defi-

16. Cfr. *Els tatuatges dels fang de l'Àfrica occidental*, ob. cit. pàg. 22 ss.

17. Gènesi 2,18, *Sagrada Bíblia*, B.A.C., Madrid 1963.

neix com a càstig, anà a buscar amb ardor el seu marit.¹⁸ Deixà el pare malalt amb la seva mare i la seva germana, que ja havia acabat la formació d'ATS, i s'embarcà cap a Guinea Equatorial.

Però abans –ep!, que en aquell temps de nacionalcatolicisme no es podien fer capbuidades ni existia la convivència prematrimonial– en Jordi i la Núria es casaren per poders. Era una època, aquella, en què les parelles que arribaven a un hotel o a una pensió havien d'exhibir el llibre de família o algun document demostrant que eren casats. Els jerarques de l'Estat totalitari franquista, exactament igual que els jerarques dels països comunistes, exigien una estricta moral pública, al temps que, en privat, organitzaven disbauxes o aplicaven el seu particular dret de cuixa. El poble, que abans de la guerra civil tenia la màniga més ampla, havia après a rebutjar i aïllar les parelles que convivia sense el corresponent permís legal, sancionat pel jutge i beneït per la Santa Mare Església. Per això era inimaginable que una noia decent se n'anés a veure el nuvi i casar-se lluny de casa seva. El veïnat havia de tenir constància pública que l'usdefruit que suposa el contracte matrimonial no començava sinó després d'haver firmat el paper. Si el nuvi o la núvia no hi eren presents, nomenaven un representant proveït del corresponent poder notarial. Aquest representant assistia a la cerimònia i al dinar de nocces. Era, de fet, el nuvi o la núvia, però sense el dret de consumir el matrimoni. Aquest seria consumat a la primera ocasió i sense intermediaris.

De seguida que va tenir el paper, la Núria s'embarcà cap a Guinea. Era el juny de 1950.

–L'arribada a Àfrica em va causar molta impressió. Río Muni era un país bonic, en aquell temps molt verge. Vaig comprovar que les

18. Gènesi 3,16, ob. cit.

coses que ell m'havia explicat eren veritat. Potser perquè ell em va motivar tant, jo ho vaig trobar molt maco i molt agradable.¹⁹

Aquell any 1950 va ser molt favorable a Sabater, no només en els assumptes del cor, sinó també per a la futura professió d'investigador: entrà en contacte amb el doctor James P. Chapin, famós ornitòleg nord-americà, *chairman* del Departament d'Aus de The American Museum of Natural History. Sabater estava subscript a la revista congolenya *La Brouse*, d'etnologia africana. Hi va veure un anunci demanant que si algú havia vist l'ocell amb tal nom (posava el nom en distintes llengües africanes, entre elles el fang), que per favor ho comunicés a tal adreça de Nova York. L'ocell era l'indicador de la mel de cua de lira i l'anunciant, el doctor Chapin. Sabater va estar uns dotze anys cercant l'indicador de mel, però finalment el va trobar. L'indicador de cua de lira (*Melinchneuthes robustus*) és un ocellet que vola sobre les copes dels arbres més alts de la selva i no és visible des de terra. En volar, les plomes de la cua, en forma de lira, vibren produint un soroll molt intens i misteriós, semblant a «Nvebek, nvebek», que seria la seva onomatopeia. Els indígenes el prenien per un esperit dels avantpassats. Els ocells d'aquesta espècie, si no mengen cera, es moren. Per això indiquen als homes i altres animals llaminers on hi ha un rusc d'abelles perquè saben que, una vegada treta la mel, els deixaran la cera tota per a ells (el cristianisme, gran consumidor de cera, encara no ha arribat a la selva).

El doctor Chapin, quan va veure que Sabater tenia tant d'interès per la ciència i coneixia tan bé el territori, li va pregar que li enviés material per al museu. Ell mateix, des de Nova York, li va subministrar nombrosa bibliografia especialitzada, que permeté a Sabater

19. Núria Coca Estalella, conversa citada.

adquirir un coneixement més profund de les ciències naturals. La influència del doctor Chapin va ser decisiva en la carrera científica de Sabater, que, sense abandonar del tot l'antropologia, va obrir el seu camp de recerca cap a la zoologia. Aviat la col·laboració de Sabater amb l'esmentat museu s'estengué al Departament d'Antropologia dirigit pel doctor H. L. Shapiro, al qual Sabater enviava esquelets. Amb els diners que obtenia d'aquestes remeses, Sabater es podia comprar llibres, revistes i els aparells necessaris per a les seves investigacions. Aquests contactes es perllongaren durant molts anys. A través d'ells, Sabater va poder relacionar-se amb altres científics mundials i publicar les seves investigacions en les revistes científiques de més prestigi.

Qui ha estat enamorat no cal que faci cap esforç d'imaginació per a recrear mentalment el bellugueig d'emocions que agitaven el cor d'en Jordi i de la Núria el dia de l'arribada. En Jordi havia partit de Nkumadjap dies abans per tal de recollir la seva esposa a Santa Isabel de Fernando Poo. Deixà la casa ben aparellada i donà mil i una instruccions al servei domèstic. Se n'anà a Bata en el camió de l'empresa, un Morris, carregat de cafè i de cacau. Dormí, com sempre, en un dels habitatges que l'empresa tenia per als empleats. L'endemà prengué l'avió que el portà a Santa Isabel. Des de 1945 hi havia una línia aèria que unia Santa Isabel amb Bata. El trajecte es feia en un aparell semblant al *Dragon Rapide*, l'avió que traslladà Franco des de Canàries a Marroc el 18 de juliol de 1936 per donar el cop d'Estat. En Jordi, a Santa Isabel, féu les gestions perquè, en arribar la Núria, poguessin ratificar davant el rector de la parròquia el matrimoni que havien contret per poders, tal com exigien les normes. Després anà al moll a esperar l'arribada del vapor de la Transmediterrània. La tensió dels dos enamorats augmentava a mida que el vaixell s'apropava a l'illa. Ella, des de coberta, fitava l'horitzó cer-

cant terra, la terra promesa, la terra d'il·lusió selvàtica. El vaixell entrà a port. Els mariners tiraren àncores. Els braços dels passatgers, amb mocador o sense, i de la gent que els esperava al moll es bellugaven a la velocitat del cor.

–Jordi!

–Núria!

S'abraçaren.

En Jordi no parava de xerrar ni de fer preguntes. Feren portar l'equipatge a l'habitatge que els havia aparellat Frapejo S.A. i se n'anaren de seguida a l'església a ratificar el seu matrimoni. Després es quedaren dos dies a l'illa. En Jordi, abans de portar-la a casa, volia que conegués els llocs que més li van agradar durant la seva estada a Fernando Poo. La dugué a la ciutat colonial de San Carlos, batejada així en honor de Carles III. En Jordi mostrà a Núria el monument –un monòlit i dos o tres canons antics– dedicat al comte d'Arguelejo, Felipe de Santos Toró. Aquest comte, sortint de Montevideo el 17 d'abril al front d'una expedició, arribà a la badia de San Carlos el 21 d'octubre de 1778 i ocupà l'illa en nom del rei d'Espanya.

Volaren en avió de Santa Isabel a Bata, on ja els esperava el camió carregat de mercaderies destinades a les factories de Nkumadjap i d'Ebebiyín. Hi romangueren un dia perquè en Jordi li va voler mostrar també la capital de Río Muni abans d'anar a casa.

Quan van sortir de Bata per anar a Nkumadjap, en Jordi tenia pressa. Volia arribar al migdia a un lloc que es deia Ngwandung, on uns amics els esperaven per dinar. Entre sotrac i sotrac de la carretera de pols, Núria sentia les explicacions de la vida que l'esperava. S'extasiava veient el paisatge. A la fi, arribaren a una casa col·locada dalt d'una roca. A sota hi passava el riu Benito. Quina meravella!

Núria va quedar sorpresa de l'hospitalitat dels colons. Persones que no havia vist abans, semblava com si fossin de la família. Oferien tot quant tenien i es posaven a la seva disposició per a ajudar-la en tot i per tot, oberta i sincerament, sense falsa cortesia. Hagués passat tota la tarda parlant amb la família que els acollí per dinar, però en Jordi estava neguitós perquè volia arribar a casa amb claror.

El camió, al cap d'unes hores de camí, s'enfilà a una muntanyola des d'on es contemplava una vall bellíssima solcada per un riu. A dalt de la muntanyola hi havia un poblat, Bibeiny. Baixaren del Morris. Núria no es cansava de contemplar la beutat frondosa del paisatge, l'oïda s'alegrava amb el concert de l'ocellada exòtica, la flaire dels boscos l'encisava. Havia arribat al paradís?

–Mira –li assenyala en Jordi– aquella és la nostra casa.

Al fons de la vall, prop del riu Le, hi havia una casa de pedra i ciment situada dalt d'un pujol que dominava la finca. Era un lloc solitari, pintoresc, ubicat a peu de carretera. No lluny de la casa, a la banda del riu, hi havia unes construccions que eren els magatzems i la factoria. Al costat, s'hi destriaven una espècie de safareigs rectangulars, on es rentava i fermentava el cafè i el cacau.

Hi arribaren cap al tard, abans de la posta de sol. Núria pogué veure que la casa estava bastant bé, però li faltaven les comoditats, o millor dit, les necessitats a les quals estava acostumada a Igualada: aigua corrent i llum elèctrica. A diferència de les barraques indígenes fetes de troncs i d'herba, la casa seva era sòlida i robusta, de ciment. Estava voltada de plantes de cafè, i des de la carretera s'hi arribava per una avinguda d'uns 300 metres amb tarongers i mandariners a cada costat. Passant per aquest camí, que feia pujada, Núria va veure una serp verda que menjava els ous d'un niu d'ocells que hi havia damunt un arbre.

–No t’espantis, si no les molestes, no piquen –li digué en Jordi.

Dins la casa hi havia una sala de bany amb dutxa i banyera, però, si volien dutxar-se o banyar-se, l’havien d’omplir d’aigua amb poals. De sobte, el sol s’amagà i, en deu minuts, es féu fosca negra. Núria fou conscient per primera vegada de l’absència de crepuscle a l’equador. Quan el sol surt, fa claror igual que la resta del dia. Quan el sol es pon, fa fosca igual que la resta de la nit. Els dies es divideixen en dotze hores de llum i dotze hores de fosca. Arribava a un món totalment desconegut.

Núria esmerçà les primeres setmanes en conèixer aquell món. Al cap i a la fi, menjava encara pa de noccs i tenia criats. Només s’havia d’ocupar de supervisar la casa i d’administrar la intendència familiar. Les empreses comercials que contractaven europeus donaven casa i servei domèstic. Era una manera d’atreure les seves esposes, ja que una dona acostumada a les comoditats europees no hauria aguantat la dura vida d’Àfrica sense cap ajuda. D’altra banda, els negres cobraven poc i el gest rumbós de les empreses no afectava gaire el pressupost.

Aquella noia eixerida, amb una cabellera bruna que semblava extreta d’una estampa romàntica, tenia un esperit pragmàtic. Li agradava portar el cabell llarg, que, com han reconegut els poetes, és un dels atractius més encisadors de les dones. Però no deixava de ser un enfit. Ni a la finca ni al poble veí d’Ebebiyín hi havia perruquer d’homes i menys de senyores. Un dia va arribar a casa seva un personatge que havia estat barber. Ella es va queixar de la manca de perruquers.

–Si vols anar amb el cabell curt, jo te’l tallaré.

No s’ho pensà dues vegades. Se’l féu tallar, per molt que pogués doldre al seu marit. «No hi havia electricitat i la cabellera s’havia

d'eixugar al sol. En canvi, els cabells curts te'ls rentaves, i ja està. Era un ambient com el que vivien els nostres rebesavis fa tres-cents anys. No podies ser massa presumida.»²⁰

Els indígenes vivien del que produïa la terra. A les finques els colons els deixaven un bocí de terra on les dones plantaven iuca, que els servia de pa. També menjaven la *malanga*, una fulla molt gran que a sota té un tubèrcul. A més hi havia la banana, un plàtan gros, no gens dolç, que el menjaven bullit o fregit. No calia deixar-los cap tros de finca per a conrear la banana, ja que els mateixos colons plantaven bananers per fer ombra a les plantacions de cafè. La planta del cafè és més baixa que el bananer, en canvi l'arbret del cacau és més alt. Els indígenes podien collir quantes bananes volguessin. També menjaven cacauets, plàtans i, si tenien gallines o cabres, el dia de festa mataven un animal.

Les dones anaven a pescar. Cercaven un rierol, que tapaven a banda i altra amb una barrera de fang per tal de formar un bassiot. El buidaven una mica amb plats i agafaven els peixos que s'havien quedat estancats, encara que fossin petits. Cuinaven amb oli de palma. No hi havia llet ni feien formatge de cabra. Els colons bevien llet condensada, en pols o pasteuritzada, que el vaixell portava d'Europa. Molts blancs consumien només aliments importats, rebutjant àdhuc la fruita tropical: pinyes, mangos, taronges i mandarines africanes (verdes però molt sucoses), llimes (llimones petites i verdes), alcovats, cocos i papaies. Eren capaços de fer una llarga cua, quan arribava el vaixell, per a comprar un grapat de préssecs i pagarlos a preus elevadíssims. Moltes famílies europees s'alimentaven de llaunes de *corned beef*, de tripes, de perdius a la vinagreta i de carn en conserva que portava el vaixell.

20. Núria Coca Estalella, conversa citada.

No era fàcil adaptar-se als costums culinaris dels negres. Als mercats, venien fritambo, un petit antílop que es criava al bosc. Tenia una carn molt bona i molt apreciada. A més venien com una rata, però gran, que es deia *grown beef*. Però els colons solien menjar el bestiar europeu que hi havia a la vall de Moka, a Fernando Poo. Si s'ho podien pagar, també compraven carn congelada, importada d'Europa. Els indígenes mataven mones petites. Enric Rosselló, president de la Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de Santa Isabel, a Fernando Poo, contava que una vegada els indígenes li van mostrar una mona que volien cuinar per a ells. «Home, m'agradaria provar-ho», va dir al cuiner.

—Me la presentaren sencera, pelada i rostida; assegudeta damunt la plata d'arròs amb les mans plegades, com si fos un infantó. Quan ho vaig veure, li vaig dir: «Mira, ja en menjaré un altre dia». La impressió que em féu era terrible. Imagina't, una mona pelada, tot socarrimada, asseguda a la plata i mirant-te als ulls com demanant clemència...!²¹

Núria de seguida va veure que si volia portar una vida saludable, havia de prescindir de les conserves i viure sobre el terreny. Immediatament va fer plantar un hort, que els donava tota classe de verdura. L'aigua per regar l'hort i per al consum familiar l'agafaven del riu. Sabater, a una banda del riu on hi havia roques i pedres, hi va construir un desviament perquè l'aigua desemboqués a una bassa a través d'unes pedres que la filtraven. L'aigua del riu no estava con-

21. Enric Rosselló, conversa mantinguda a Barcelona el dia 2 de febrer de 1993. El senyor Rosselló tenia negocis de cacau i de cafè a Fernando Poo. Durant els anys seixanta fou el president de la Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació.

taminada perquè no hi havia res per contaminar-la. Però no era una aigua clara del tot, ja que contenia el taní i les fulles que queien dels arbres. A més, els negres tenien per costum nedar i rentar-se amb sabó al riu. Per evitar qualsevol tipus d'infecció intestinal –disenteria, amebes, etc.– l'aigua que agafaven per cuinar o per beure l'havien de bullir abans, filtrar-la i desinfectar-la amb clorina o unes gotes de lleixiu. A la nit s'havien de protegir amb mosquiteres que cobrien el llit. Qui més qui menys havia tingut pal·ludisme per una picada de l'anòfels. Els símptomes del pal·ludisme són fred, tremolors i febre, una febre intermitent, que torna l'endemà a la mateixa hora, i un malestar general del cos. Els Sabater, per fer-se resistents a la malaltia, prenien cada dia una pastilla de quinina. Quan el criat parava la taula, ja els col·locava davant el plat la pastilla de quinina. Després, més endavant, va sortir el Resochin, de la casa Bayer, que només s'havia de prendre cada cinc dies.

Sortosament, allà no hi havia la malaltia de la son, causada per picades de la mosca tse-tse, perquè les autoritats sanitàries espanyoles aconseguiren eradicar-la. La mosca només n'és el transmissor. Els funcionaris de sanitat passaven cada tres o quatre mesos per tots els poblats, treien sang als indígenes i, si tenien la malaltia els posaven en tractament. Els indígenes eren proveïts d'una cartilla sanitària, sense la qual no podien viatjar ni fer res. Així que a base de control i d'anàlisi, la sanitat espanyola aconseguí vèncer la malaltia de la son. La mosca tse-tse no va desaparèixer, però, com que no estava infectada, no passava res. També, gràcies a la cartilla, havia aconseguit eradicar la lepra.

Nkumadjap, situat a uns 800 m sobre el nivell del mar, no és tan calorós com la gent pensa que ho hauria de ser al tròpic. Té una època freda de sis mesos i una època càlida d'altres sis mesos. L'època freda, *oion*, es subdivideix en tres mesos de seca amb molts de

núvols, *su-oion* (juliol, agost, setembre), i tres mesos de plugim (octubre, novembre, desembre). L'època càlida es subdivideix en tres mesos de seca amb pocs núvols, *su-essep* (gener, febrer, març), i tres mesos de pluges fortes, torrencials (abril, maig, juny), que oscil·len entre els 1.800 i els 3.000 l. per m². L'època freda és com la primavera mediterrània amb temperatures de 16° a 18° C. Fins a les deu del matí, Núria solia portar una brusa amb màniga llarga perquè sentia la frescor. Malgrat la diferència de clima, a l'hort s'hi feien verdures típicament mediterrànies. S'hi collien tomàquets, pebrots, albergínies, mongetes tendres, enciam i fins i tot pèsols i carbassons. El carbassó, però, no era fàcil, perquè una mosca el picava i es podia. Núria, quan el carbassó era petit, el tapava amb una paperina per a protegir-lo de la mosca. L'hort de can Sabater arribà a fer-se famós entre els colons europeus d'aquelles contrades. Però els Sabater consumien també les verdures indígenes: fulles de iuca i de malanga bullides.

Per això, quan arribava el vaixell, els Sabater només comanaven allò més necessari que no es podia trobar al país: oli d'oliva, arròs, pasta de sopa i, sobre tot, farina de pa. S'havien de pastar el pa ells mateixos i coure'l en un forn de llenya que tenien a casa.

Les gallines dels indígenes pasturaven a lloure i ponien els ous on en tenien ganes, però sempre al mateix lloc. Els negres, passejant o netejant una finca, trobaven un grapat de tres o quatre ous i anaven a vendre'ls als colons. La Núria sovint en comprava. El cuiner se'ls mirava al besllum del sol. Si l'ou es veia clar, era bo; si no, era estantís i només servia per a truita, o era nial i s'havia de llençar. Moltes vegades que arribava algun convidat a esmorzar o a dinar, havien de llençar l'ou perquè s'havia posat nial, ja que, al principi, no hi havia neveres per a conservar els aliments.

Núria va organitzar un galliner amb gallines i pollastres. A més

tenia ànecs i un ramat de bens africans. De tant en tant mataven un be. Com que no tenien nevera, el mataven jove i en regalaven una part a uns veïns que vivien a cinc quilòmetres. Quan els veïns feien la seva matança, els tornaven el favor. Més tard, cap a la dècada dels anys seixanta, arribaren unes neveres sueques de petroli, que resolgueren el problema de conservar els aliments en una zona tan calurosa.

En Jordi començava la feina a la sortida de sol, cap a dos quarts de set de la matinada. Es cuidava de la finca, que era una plantació de cafè amb assecadors de cafè i de cacau, a més d'administrar les botigues de la mateixa empresa anomenades factories. Frapejo S.A. comprava el producte del país i l'exportava. Després venia als indígenes, en aquestes factories, productes importats d'Europa. Era un negoci de doble direcció. Al negre, les empreses colonials li pagaven uns diners per la feina que feia o pel producte que venia, però de seguida el temptaven amb productes importats perquè deixés part dels guanys a la mateixa empresa. Hi havia una factoria a la finca, una altra al poblat de Mongomo i dues a Ebebiyín. Sabater es cuidava de tres.

A més del cafè que produïa la finca, Sabater havia de comprar cafè i cacau als productors europeus o indígenes dels voltants, assecar-lo i embalar-lo per a l'exportació. Cada setmana, amb el camió, solia anar als mercats de l'entorn a fer les compres. El seu coneixement de la llengua fang li era molt útil per a la feina i el fet d'haver de tractar de negocis amb els indígenes li permetia estudiar-los i fer els seus treballs etnològics.

Perquè ell pogués dur a terme les investigacions, Núria sovint l'ajudava. Cada dos mesos havien de fer l'inventari, tant de la factoria de Nkumadjap com de les d'Ebebiyín. A les tardes, els dos se n'anaven a l'oficina i s'hi passaven hores, perquè en aquella època la

comptabilitat es portava a mà i amb bona cal·ligrafia. No hi havia màquina d'escriure ni calculadora. Sumaven les columnes i si als dos els sortia el mateix resultat, ho donaven per bo; si no, havien de re-passar-ho. A finals d'any, es passaven quinze dies fent càlculs i escrivint l'inventari, perquè ho havien de fer tot per duplicat, sense paper de còpia.

Més tard obriren un cinema a Ebebiyín. Quan els Sabater hi anaven a fer l'inventari, els companys d'empresa els pregaven que es quedessin a veure la pel·lícula. Però el matrimoni no es quedava mai. Tot d'una que havia acabat la feina, s'esquitllava cap a Nkumadjap, cap a casa, per dues raons: primera, a Jordi no li agradava conduir de nit per aquelles carreteres tan dolentes i, segona, només frisava d'arribar per a poder dedicar-se a les seves investigacions.

Anys després, quan ell començà les incursions al bosc per a estudiar els goril·les, ella es quedava al front de la finca, ja que l'empresa no en volia saber res de les afeccions científiques d'en Sabater. Per això, li digueren: «Si vols anar a veure els goril·les, ves-hi, però la feina no se n'ha de ressentir.» Ella, quan ho sabé, va respondre: «No pateixis. De la finca ja me'n cuidaré jo.» Núria es quedava sola portant la direcció. Els veïns quedaven una mica allunyats, però per la carretera sempre passaven cotxes i dos cops al dia, el correu, un cotxe de línia, que cobria el trajecte d'Ebebiyín a Bata. El viatge durava 10 hores, del matí a la nit. Estaven tot el dia a la carretera, car les pistes eren dolentes, sobre tot a l'època de pluges. Hi havia dos cotxes de línia: un que pujava i un que baixava; a la meitat de camí es creuaven. Feien parades i recollien passatgers als poblats per on passaven.

Una tasca important a la finca era la collita i assecat del cafè i del cacau. Al costat del riu hi havia uns tancs on es posava a fermentar el cafè i el cacau i després ho rentaven amb l'aigua que havien des-

viat del riu. Una vegada rentats, el cacau i el cafè s'havien d'assecar. Els assecadors de cacau eren uns rectangles de 40 metres de llarg per nou d'amplada, bastits amb una paret d'un metre d'alçada. El trespol era de rajoles quadrangulars de pissarra, que s'encalientien fent foc a un petit fogar connectat a uns tubs de maons que passaven per davall les rajoles i desembocaven a una xemeneia que hi havia a l'altre cantó del rectangle. Amb un rastell, manual o mecànic, remenaven el gra de cacau perquè s'assequés. S'havia d'anar amb compte per deixar-ho al punt correcte, ni encara humit, ni socarrimat.

El cacau forma unes carbassetes o pinyes que pengen al tronc de l'arbre. Dintre hi ha els grans, de la grandària d'una ametlla, envoltats d'una melassa dolça. Els grans es treuen, es col·loquen en caixes de fusta o tines i es deixen fermentar durant 24 o 48 hores. Després, una vegada fermentats, es renten i es passen a l'assecador. Quan són secs, es classifiquen per qualitat de fermentació i grossària. Finalment es posen dins saques per a l'exportació. La resta de la pinya serveix per a abonar les terres.

La planta del cafè produeix com unes olives cobertes d'una polpa vermella dintre de la qual hi ha un o dos grans enganxats. La collita es posa dins una despolpadora, que funciona a base d'aigua. Els grans, una vegada rentats, es passen després a l'assecador. Encara que es podien usar els mateixos assecadors del cacau, com era el cas de la finca de Nkumadjap, normalment s'empraven assecadors mecànics, en forma de bombos, que donaven voltes mentre se'ls ficava aire calent.

El 6 de novembre de 1953 va ser un dia memorable en la vida del matrimoni. Núria, que estava embarassada, va sentir els dolors de part. En Jordi la va portar de seguida en el camió a Ebebiyín, la localitat més important de l'entorn, situada a 20 km de distància, on hi havia un petit dispensari atès per un metge, el doctor Iranzo. El

part, però, es retardava i es presentava difícil. El doctor Iranzo es va posar molt nerviós. Feia poc que l'havien traslladat. Era un home que sabia més de ciències naturals que de medicina. Va confessar que ell era analista i mai no havia assistit a una partera. Finalment, van fer venir un practicant, que va poder resoldre el problema. El matrimoni no cabia en si de joia amb el naixement del primer fill, Josep Oriol.

Semblava com si els esdeveniments íntims en la vida de Jordi Sabater estiguessin relacionats amb els seus avanços en el camp de recerca. Aquell mateix any, per mediació del doctor Chapin, Sabater havia entrat en contacte epistolar amb el doctor Dietrich Starck, de la Universitat de Frankfurt, i amb el doctor A. Schultz, de la Universitat de Zurich. Ambdós científics l'informaren de la necessitat d'estudiar els goril·les i els ximpanzés en estat natural, tota vegada que no hi havia cap treball, escrit amb rigor científic, referent a la conducta i a l'ecologia dels goril·les de costa o de les terres baixes. Així que l'iniciaren en la primatologia de camp. Li enviaren llibres i documentació, al temps que li demanaven informació de les observacions fetes sobre el terreny.

Mesos abans de néixer Oriol, Jordi Sabater anà per primera vegada a veure els goril·les en plena selva. S'hi va estar vuit o deu dies, mentre Núria es quedava d'encarregada a la finca perquè, si no, l'empresa no li hauria donat el permís. L'experiència viscuda per Sabater fou tan intensa, que en el futur la primatologia seria la seva obsessió, sense, però, abandonar els altres estudis etnològics i zoològics que havia encetat.

Les incursions de Sabater a la selva eren constants. La passió per l'observació i la recerca esdevingué com una droga. Núria, la seva esposa, ho descriu així:

—Quan anava pel bosc havia de portar-se'n la màquina de foto-

grafiar, el teleobjectiu, les llibretes de camp per prendre notes, etc., i no podia carregar, a més, la carmanyola ni una nevera amb begudes fresques. De vegades s'emportava una llauna de fabada asturiana i menjava la fruita que hi havia al poblat. Però, generalment, com a màxim s'emportava, quan havia de caminar molt, una llauna de llet evaporada, el que ara en diem crema de llet, i una coca-cola. Barrejava la llet evaporada amb coca-cola i això l'entonava, li donava forces. Així es passava el dia caminant. Passar un dia sense dinar no li representava res. És una persona molt disciplinada. Si havia de passar vuit hores sense beure aigua, les passava. Al bosc hi ha unes lianes, que els negres coneixen, i quan les talles surt una mica d'aigua que es pot beure. Amb la il·lusió i l'entusiasme de veure els animals, ni pensava en el menjar. Alguns metges que ell havia portat a llocs fàcils, tornaven esparverats. No se'n sabien avenir. «Com pots aguantar?», li deien. «Com pots caminar tant sense menjar i sense beure aigua?» Si era època de pluges i plovia, aguantava el xàfec. Fins que arribava al poblat no es podia canviar de roba. Portava impermeable, però tot i així era incòmode passar-se el dia mullat.

Ella mateixa ha experimentat, a petita escala, la fatiga que suposa la investigació de camp pel bosc tropical.

—Caminar per la selva és difícil. Un indígena va davant i, amb un matxet, talla les lianes i s'obre pas. Jo he anat a llocs fàcils amb ell, i puc assegurar que és fatigós caminar pel bosc. Ell portava unes botes, unes xiruques a l'època de seca, o botes de pell amb sola de goma i pell girada. La sola de goma era de pastilla (el que en diuen sola d'auto). Duia camisa i pantalons de cotó, no fibra, i mitjons dobles: pantalons llargs i camises amb màniga llarga per protegir-se de les herbes i de les picades de mosquits. Fins i tot jo, per anar per l'interior, usava pantalons llargs i bruses de màniga llarga. Durant una època, ell es cobria el cap amb un salacot, el capell folrat de tela

blanca i amb suro per sota que protegeix de les radiacions del sol. Però després es va dir que les insolacions no s'agafaven pel cap. El salacot és un barret dur que no es pot portar plegat. És incòmode. Per això darrerament duia una gorra com de militar, d'aquelles de camuflatge, que te les plegues i te les poses a la butxaca. També hi havia paparres, al bosc, grosses com una lletia, que portaven els elefants i se les treien fregant-se l'esquena contra els arbres. Se't quedaven enganxades a la pell i, quan les treies, estaven plenes de sang. S'agafaven tot i anant vestit.

Cada dia, en haver acabat la feina i durant els caps de setmana, Jordi Sabater devorava llibres i revistes científiques, escrivia cartes als seus corresponsals d'universitats i centres de recerca explicant-los les seves descobertes. El 1954 va començar a publicar els primers articles a revistes especialitzades. De la correspondència amb Panyella, a qui Sabater enviava material per al Museu Etnològic, sorgiren treballs conjunts que foren publicats als *Archivos del Instituto de Estudios Africanos* del CSIC, així com un llibre²² publicat pel mateix institut. El 1958, per mediació del doctor Starck, va publicar al *Zeitschrift für Säugetierkunde* (vol 23, pp 108-114) de Berlin una «Contribució al coneixement dels goril·les de la plana» (Beitrag zur Kenntnis des Flachlandgorillas, *Gorilla gorilla gorilla*), que era el primer treball seriós de primatologia de camp referent als goril·les de costa publicat al món.

Jordi Sabater estava neguitós perquè el treball de la finca li restava temps per dedicar-se a la recerca. Per això va considerar que se

22. PANYELLA, A.; J. SABATER PI: *Estudio del proceso técnico de la cerámica fang de la Guinea española y Camarones, su relación con la estructura social*, Instituto de Estudios Africanos del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1955 (95 pàgs.)

li obrien les portes del paradís quan, el 1958, des de Barcelona li proposaren fer-se càrrec d'un centre d'adaptació i experimentació d'animals que l'Ajuntament de Barcelona volia obrir a Ikunde, prop de Bata. Essencialment el que li demanaven era que subministrés animals al Parc Zoològic de Barcelona, que dirigia l'apotecari i zoòleg Antoni Jonch i Cuspinera, i continués enviant material per al Museu Etnològic que dirigia Panyella. El sou era magre, però li permetia seguir la seva vocació d'investigador.

La família Sabater abandonà Nkumadjap, no sense el neguit que suposa canviar un terreny conegut per un esdevenidor ignot, i s'instal·là a la capital de Río Muni, on al cap de poc temps, el 27 de novembre de 1958, naixeria el seu segon fill: Francesc. Els fills tingueren una infància bona, perquè van estar molt en contacte amb la naturalesa. Pogueren conèixer el bosc i els animals.

–He portat els meus fills a veure els goril·les, els búfals, els antílops, fins que van marxar de Guinea –diu Sabater.

En Francesc sentia una vertadera passió per la natura. Tant era així, que quan hagué de marxar de Guinea patí un trauma. L'asfalt de Barcelona li feia basca. No podia sortir al carrer a causa dels cotxes. Per poder estar en contacte amb la natura es féu voluntari forestal i tots els caps de setmana se'n va a trenc d'alba a vigilar els boscos catalans.

–Un dels problemes d'haver nascut a Àfrica –confessa en Francesc– i d'haver estat inculcat amb aquest amor a la natura és que jo no puc estar molt temps a una ciutat. No puc. Necessito veure el sol quan surt i a la posta, veure el cel blau, les muntanyes, el bosc i poder caminar. Això a Barcelona no ho tinc. És un problema. Per això visc fora de Barcelona. El lloc on vaig néixer jo, Bata, amb comparació amb el meu germà, ja era molt més civilitzat, ja era una ciutat, però no tenia res a veure amb les ciutats espanyoles. Totes les cases

tenien grans jardins, hi havia poques cases altes. Era una ciutat molt extensa, però poc poblada. A darrera de casa, me'n recordo, ja teníem el bosc, que estava tocant el jardí. Hi havia una palmera on s'hi enfilaven les mones. El meu germà i jo la vèiem des de la nostra habitació. També podíem veure la selva i els animals. Jo jugava al jardí, però era com si jugués al bosc. Quan jo tenia quatre anys, el meu pare ja em portava a la selva a veure els animals. Dormíem als poblats. Veia els ximpanzés i el rastre dels elefants. El meu pare em va fer perdre la por als animals. De casa nostra a la platja només hi havia 500 metres. Gairebé cada dia me n'anava a la platja a jugar amb els amics, blancs i negres, sense distinció.

Francesc, mentre conversem, escampa la vista sobre l'ampla superfície del mar, que es veu des del seu apartament de Castelldefels. Continua:

—A casa meva sempre hi havia animals, fossin goril·les o ximpanzés. Els que eren del Parc Zoològic estaven a fora de la ciutat, al centre d'Ikunde. Però si eren molt petits estaven a casa i nosaltres els donàvem biberó. Nosaltres ajudàvem i ens responsabilitzàvem d'alguns d'aquests animals, que eren com a nens. Jo jugava amb un goril·la com si jugués amb un nen. Vaig jugar amb el goril·la blanc durant un mes com si fos un amic. A més, jo tenia els meus animals: una mona, un camaleó, que hi era però no hi era... A Guinea no hi havia televisió, ni falta que hi feia. A les tardes anàvem amb el meu pare al centre d'Ikunde, on hi havia animals: antílops, cocodrils, serps. Hi havia de tot. Era com un Zoo, però petit. Mentre ell controlava que els cuidadors fessin la seva feina, nosaltres en fèiem de les nostres. La nostra família tenia la norma, els diumenges, d'anar a la platja. Però quan dic una platja dic 100 quilòmetres de sorra. Si hi havia gent, ens anàvem 4 quilòmetres més enllà i ja estàvem sols. Els vespres anàvem a la desembocadura del riu Ekuku a veure la posta